Jacques Le Goff

negustorii și bancherii în evul mediu

Editura Meridiane

JACQUES LE GOFF
Marchands et banquiers du Moyen Age
© Presses Universitaires de France, 1956
et 1986

Toate drepturile
asupra prezentei ediții în limba română
sînt rezervate Editurii Meridiane

Jacques Le Goff

negustorii şi bancherii în evul mediu

Traducere de
NICOLE GHIMPEŢEANU

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1994

Pe copertă:
AMBROGIO LORENZETTI
Efectele bunei cîrmuiri (fragment),
1337—1340
Sienna, Palatul Public

Comandă de stat.
Prețul cu amănuntul
este cel imprimat pe copertă

ISBN 973-33-0236-8

Schița prezentată aici are ambiții limitate. S-a exclus din ea ceea ce este cel mai puțin cert, ceea ce se sprijină pe prea puține documente și lucrări, ceea ce este încă obiect de controversă între eruditi și istorici mai degrabă decît cucerire — fie ea provizorie — a științei, ceea ce se menține în cadrul unor explorări efectuate numai de cîțiva rari pionieri ai cercetării istorice. Cu regret a trebuit sacrificată examinarea problemelor în avantajul prezentării stadiului actual al rezultatelor obținute.

În pragul acestei mici cărți se cuvine însă a explica, dacă nu neapărat a justifica, limitele ce i s-au impus, trebuie de asemenea expuse problemele și evoca direcțiile în care se îndreaptă cercetătorii.

Așadar, mai întîi, a fost stabilit un cadru geografic limitat: Europa creștină. Se poate spera astfel un cîștig de coeziune, dar, cu siguranță, se va produce și o pierdere de orizont. Căci faptul de a renunța să vorbim despre negustorul bizantin și despre negustorul musulman a implicat evitarea vorbirii despre oameni prea puțin cunoscuți, despre personaje ce au aparținut unor civilizații diferite, poate chiar vrăjmașe. Comerțul însă, chiar dacă suscită conflicte, este totuși

una din legăturile majore dintre ariile geografice, dintre civilizații, dintre popoare. Pînă și în vremea Cruciadelor, schimburile comerciale — puncte de sprijin ale altor contacte — n-au încetat a se produce între Creștinătatea occidentală și lumea musulmană. Mai mult, se prea poate ca însăși constituirea Islamului să fi fost factorul care, departe de a fi despărțit Orientul de Occident, a resudat aceste două lumi și a creat, prin prezența marilor sale centre urbane de consum, o cerere de produse care se află la baza renașterii comerciale a Occidentului barbar. În orice caz, cert este că negustorul venețian și-a acumulat averea în contact cu Bizanțul și că marile orașe maritime ale Italiei și-au tras din zona greco-musulmană, de la Ceuta la Trapezunt și de la Bizanț la Alexandria, cea mai mare parte a bogăției lor. Negustorul creștin, a cărui activitate este posterioară celei a negustorului bizantin sau arab, nu va fi împrumutat oare de la aceștia metode, mentalități, atitudini?

Oricum, fiind vorba de negustor, ni s-a părut că ne putem resemna la abandonarea lumii orientale, fapt ce ar fi fost de neiertat dacă s-ar fi studiat comerțul medieval. A doua limitare a acestei mici lucrări: negoțul propriu-zis — cu studiul pieților comerciale, drumurilor, instrumentarului, produselor și evoluției sale — n-a fost tratat în sine, pentru el însuși. Căci ceea ce interesează aici sînt oamenii care l-au practicat. Din acest punct de vedere, chiar dacă prin forța împrejurărilor activitatea profesională a neguțătorului creștin este analogă cu cea a semenului său oriental, nu e mai puțin evident că el, negustorul, se integrează într-un cu totul alt context politic, religios, cultural. Ne-a preocupat deci în mod special a-l repune în cadrul orașului său, al statului său, al societății și civilizației sale.

Ne-a reținut în mod deosebit atenția ceea ce a realizat acest negustor cu bogăția și puterea sa în afara sferei economice.

Dar și printre negustori se impunea o selecție. Cei mărunți, a fost necesar să fie sacrificați: negustorii cu amănuntul, cămătarii care practicau o dobîndă mare pe termen scurt, ambulanții. Puținătatea documentelor personale cu privire la ei, dificultatea istoricului de a surprinde printre ei figuri individuale deosebite au stat la baza acestei selecții, ca și dorința de a revela cu precădere acele personaje a căror putere economică le-a permis să joace un rol de prim plan în politică sau artă, așa cum l-au jucat pe piața comercială. Cu alte cuvinte, pe negociatores, *pe* mercatores *dorim să-i prezentăm aici. Au fost denumiți „oameni de afaceri" — excelentă expresie, căci exprimă extinderea și complexitatea intereselor lor: un negoț propriu-zis, operații financiare de tot felul, speculații, investiții imobiliare și funciare. Ca să-i desemnăm, am evocat cei doi poli ai activității lor: negoțul și banca. De altfel, pentru a semnala pe cei mai puternici, cei mai reprezentativi dintre ei, chiar Evul Mediu nu folosea oare termenul de „negustor-bancher"? Or, acest tip se leagă de avîntul economic al Europei creștine începînd din secolul al XI-lea. Deci am fost siliți a renunța la negustorii din Evul Mediu timpuriu. Soluție comodă, se va zice. Căci permite evitarea multiplelor teze referitoare la aceștia și care se înfruntă între ele, permite, de asemenea, să nu vorbim de multe alte aspecte în legătură cu ei: de numărul și importanța lor — infimă după unii cercetători, mare încă de atunci pentru alții —, de natura profesiunii lor — negustori specializați sau ocazionali, negustori independenți sau dependenți de prinți ori de așezăminte religioase, ambulanți sau capitaliști „în germene" cu largi orizonturi —, de na-*

ționalitatea lor — evrei sau autohtoni; în fine, de o problemă capitală, dar confuză și încețoșată de multe teorii, și anume originea acestor negustori: erau supraviețuitorii trecutei lumi greco-romane, erau aventurieri itineranți sau proprietari de pămînt care începeau a-și investi capitaluri în comerț?

În orice caz, soluția aleasă a permis o mai lesne alegere între adoptarea unui plan cronologic sau a unuia logic. Căci ceea ce ar fi fost imposibil dacă s-ar fi plecat de la obîrșiile medievale apărea posibil și legitim într-un cadru de timp în care — după acea pe drept cuvînt numită „revoluție comercială" — condițiile fundamentale ale vieții marelui negustor creștin s-au menținut relativ stabile. S-a optat ca atare pentru o prezentare sistematică în cuprinsul căreia, încercînd totodată a surprinde legătura între diversele atitudini ale aceluiași om, negustorul-bancher va fi considerat mai întîi în spațiul închis al biroului său sau în spațiul mai larg al pieței, adică în activitatea sa profesională, apoi față în față cu nobilul, muncitorul, orașul, statul, adică în lumina rolului său socio-politic, în fine față în față cu Biserica și cu conștiința sa, adică atitudinea sa religioasă și morală, iar în cele din urmă față de învățămînt, artă, civilizație, adică rolul cultural al negustorului-bancher.

Dar toate aceste opțiuni nu ne-au produs doar remușcări. Ele au fost însoțite și de regrete ale căror consecințe, legitime, poate chiar necesare, se vor vedea mai departe.

Faptul că s-a optat numai pentru negustorul creștin nu a împiedicat dezvăluirea întinderii geografice a activității sale, a problemelor profesionale sau morale puse de contactele sale cu lumea schismatică, sau eretică, sau păgînă. N-am uitat că acest negustor creștin al Evului Mediu a avut un orizont mai larg decît cel pe care i l-au atri-

buit mulți eruditi moderni. În acest sens, dacă Marco Polo reprezintă un caz excepțional — sau mai degrabă extrem —, n-am uitat că numeroși au fost confrații săi care, în gînd, au parcurs aceleași căi pe care el s-a aventurat cu adevărat.

De asemenea, evocînd pe negustor sau pe bancher, n-am făcut-o fără să explicăm modul în care acesta își trăia viața profesională; așadar, am schițat metodele, organizarea și cadrul în care a evoluat comerciantul.

N-am uitat nici faptul că, în umbra negustorilor-bancheri de anvergură, mișunau cei modești, cei mărunți care constituiau țesutul conjunctiv al unei lumi ce nu poate fi înțeleasă fără ei, iar cititorul nostru le va putea descifra fața anonimă în filigran. Și în definitiv, precum alți eminenți istorici anteriori nouă, ne-am întrebat și noi cu ce corespundea diferența între marele și micul negustor medieval și dacă aceasta este reductibilă la simpla opoziție între comerțul cu ridicata și comerțul cu amănuntul?

Totodată, chiar dacă s-a lăsat deoparte — sub aspectul ei istoricizant — problema originii negustorului creștin al Evului Mediu timpuriu, n-a fost eludată nici problema conexă a generațiilor de comercianți — cei recent îmbogățiți sau copiii lor — și nici problema, de asemenea conexă, a preocupărilor legate de achiziția pămîntului ale oamenilor de afaceri medievali.

În sfîrșit, chiar în interiorul cadrului geografic și cronologic stabilit — care, fundamental, rămîne același — s-a ținut seama de diversitatea în spațiu, căci negustorul italian, de pildă, nu e totuna cu cel hanseatic, și de evoluția în timp: pionierul din secolul al XII-lea nu este parvenitul din secolul al XIII-lea; crizele veacului al XIV-lea generează un alt tip de om de afaceri decît prosperul veac XIII, iar contextul politic al

principatului sau al monarhiei naționale modelează un alt tip de negustor decît contextul comunal din secolele precedente. Sperăm că nu se va pierde din vedere că aparentul dezechilibru în favoarea negustorului italian, se explică prin existența unei excepțional de abundente documentații privitoare la el, prin cantitatea și calitatea publicațiilor referitoare la el, prin caracterul de „pionierat" al metodelor, ca și prin amploarea perspectivelor sale, care, toate, fac din el un personaj exemplar, cu condiția de a ne aminti că în alte zone, în general, situația era departe de a fi la fel de evoluată.

Nădăjduim deci că cititorul va avea îngăduința ca printre figurile ce permit o bună înțelegere a creștinătății medievale, printre „stările lumii" pe care pesimismul Evului Mediu tîrziu le va antrena în Dansul Macabru, să așeze în primul rînd, alături de cavaler, de călugăr, de universitar și de țăran, pe negustor, care a făcut istoria, la fel ca ei și laolaltă cu ei, dar și împreună cu alții, care sperăm că într-o bună zi vor obține ceea ce Lucien Febvre a numit atît de frumos, „dreptul la istorie".

Capitolul I
ACTIVITATEA PROFESIONALĂ

I. Revoluția comercială

Între secolul al XI-lea și al XIII-lea, Creștinătatea medievală a fost teatrul unei revoluții comerciale legate de cîteva mari fenomene referitor la care e greu de deslușit în ce măsură au fost cauze sau efecte.

În primul rînd, încetarea năvălirilor. Germanii, scandinavii, nomazii stepelor eurasiatice, sarazinii, încetară curînd să mai pătrundă în inima creștinătății, de a se mai rostogoli val după val peste hotarele ei. Încăierărilor le succed schimburi pașnice — apărute de altfel modest chiar în toiul luptelor —, aceste lumi vrăjmașe dovedindu-se acum mari centre de producție și consum: grîne, blănuri, sclavi din lumea nordică și răsăriteană se oferă și în același timp sînt cerute de marile metropole ale lumii musulmane de unde, în schimb, vin în abundență metalele prețioase ale Africii și Asiei.

Pacea — relativă — urmează incursiunilor, jafurilor, iar această siguranță permite o înviorare a economiei și mai ales, o dată ce uscatul și marea deveniră căi mai puțin periculoase, o accelerare dacă nu chiar o reluare a comerțului. Mai mult chiar: mortalitatea accidentală regresînd și condițiile de hrană ca și posibilitățile de subzistență îmbunătățindu-se, are loc un avînt demografic fără egal ce va deveni pentru

creştinătate o sursă de consumatori, de producători, de mînă de lucru, un rezervor din care comerţul îşi va recruta oamenii. Iar cînd situaţia se va răsturna, cînd va fi rîndul creştinătăţii să atace, marele episod al Cruciadelor nu va fi decît o faţadă epică la umbra căreia se va intensifica un comerţ pacific.

Un fenomen capital se leagă de aceste răsturnări: naşterea sau renaşterea oraşelor. Fie că sînt aşezări nou întemeiate sau vechi aglomeraţii umane, caracterul lor nou şi major este primatul funcţiei economice. Fie că sînt halte marcînd etape pe drumurile comerciale, noduri de căi de comunicaţie, porturi maritime sau fluviale — centrul lor vital se află lîngă vechiul castru feudal, lîngă nucleul militar sau religios, alături de nou apărutul cartier al dughenelor, alături de piaţă sau de locul de tranzit al mărfurilor. Dezvoltarea oraşelor stă la baza progreselor negoţului medieval, după cum avîntul negustorului medieval trebuie situat în cadrul urban.

Dar diversele regiuni ale creştinătăţii nu trăiesc, toate, cu aceeaşi intensitate aceste prime manifestări ale revoluţiei comerciale. Trei mari centre se individualizează, unde activitatea comercială europeană tinde să se concentreze. Cei doi poli ai comerţului internaţional fiind Mediterana şi Nordul (adică domeniul musulman şi, respectiv, cel slavo-scandinav), se constituie — pe limitele creştinătăţii avansînd spre polii de atracţie menţionaţi — două benzi de oraşe comerciale puternice: de o parte, Italia şi, într-o măsură mai mică, Provenţa şi Spania; de cealaltă parte, Germania de Nord. Aceasta şi explică predominarea, în Europa medievală, a doi negustori: italianul şi hanseatul, fiecare, cu propriile sale sfere geografice, metode, personalităţi. Între cele două domenii există însă o zonă de contact cu un caracter de originalitate datorat faptului că, foarte curînd, ea adaugă funcţiei sale de mijlocitoare de schimburi între cele două arii comerciale şi

funcția de producătoare, funcția industrială. Zona aceasta este Europa de Nord-Vest formată din sud-estul Angliei, Normandia, Flandra, Champagne, ținuturile de pe valea rîului Meuse și cele ale Renaniei de Jos. Este vigurosul domeniu al postavului și totodată, împreună cu Italia nordică și centrală, singura regiune a Europei medievale unde se poate vorbi de prezența industriei. Alături de articolele de consum provenind din Nordul și Răsăritul continentului, produsele industriei textile europene constituie mărfurile pe care negustorul italian și cel hanseat vin să le caute pe piețele și la tîrgurile din Champagne și Flandra. Căci, în cursul acestei prime faze de apariție și avînt comercial, negustorul medieval este, mai ales, un negustor itinerant.

II. Negustorul itinerant

1. *Drumurile.* Nenumărate obstacole îl așteaptă pe drumurile de uscat și apă pe care își transportă mărfurile.

Mai întîi, obstacole naturale. Pe uscat, munții, greu de străbătut pe drumuri, ce-i drept mai puțin rele decît s-a spus uneori și mai practicabile decît șoselele Antichității pietruite și cimentate, dar foarte rudimentare totuși. Dacă ne gîndim că marile drumuri ale negoțului de la Nord la Sud trebuie să străbată Pirineii și mai ales Alpii — mai accesibili traficului, dar, și aceștia din urmă, prezentînd dificultăți înmulțite din cauza unui volum de mărfuri mult mai considerabil —, ne dăm ușor seama cît efort și risc implica transportul unei încărcături din Flandra în Italia, de pildă. Totodată, să nu uităm nici că — dacă pe anumite tronsoane se folosește ceea ce încă subzistă din vechile căi romane și dacă pe cîteva itinerare poate fi vorba de drumuri propriu-zise — șoseaua medievală peste cîmp și dealuri nu era decît „locul pe unde se trece". La toate aces-

tea, să adăugăm lipsurile legate de transport. Fără îndoială, progresele înregistrate încă din secolul al X-lea în materie de atelaje au reprezentat o parte din factorii tehnici favorabili — dacă nu și necesari — progresului comercial, dar oricum, pe drumuri nepietruite, rezultatele acestor perfecționări rămîneau limitate. De aceea, pe lîngă carele grele pe patru roți, pe lîngă șaretele mai ușoare pe două roți, animalele de povară — catîri și cai — încărcate cu samare și saci constituiau mijloacele de transport normale. La acestea se cuvine a adăuga nesiguranța, banditii, dar și nobilii și orașele lacome doritoare să se îmbogățească prin furt sau confiscarea mai mult sau mai puțin legalizată a mărfurilor. Apoi, ar fi de adăugat — poate chiar în mod cu totul special, întrucît erau mai frecvente și mai conforme regulilor stabilite — sumedenia de drepturi, vămi de trecere, percepute de nenumărații seniori, de orașe sau de entitățile obștești la traversarea unui pod, a unui vad sau pentru simplul tranzit pe moșia respectivă a seniorului — într-o epocă de extremă fărîmițare teritorială și politică. Cînd aceste taxe erau percepute ca preț al întreținerii drumului respectiv, ele puteau părea legitime în ochii negustorului. Ca atare, începînd cu secolul al XIII-lea, seniorii, mănăstirile și mai ales tîrgovetii vor construi poduri nu numai în scopul măririi și ușurării traficului, dar și pentru obținerea unor resurse directe și indirecte apreciabile; alteori, însă, pe „propria cheltuială a celor care le folosesc" — deci a negustorilor — se vor construi lucrări importante precum acel pod suspendat, primul de acest fel, care în 1237 va deschide prin Gothard cea mai scurtă cale între Germania și Italia. De abia la finele Evului Mediu aceste cheltuieli se vor reduce printr-o politică a lucrărilor publice inițiate de principi sau regi în cadrul organizării statelor centralizate și prin răscumpărarea sistematică a vămilor de trecere. Așadar, la greutățile și riscurile incerte cu care se

confruntă negustorul se adăugau cheltuieli obligatorii care grevau în mod oneros transportul pe uscat. De pildă: pentru produsele rare și scumpe — sclavi, postavuri de lux și, cu precădere, „colonialele mărunte" (o expresie referitoare la o serie întreagă de articole cu preț mare la volum mic, necesare în cosmetică, farmacie, boiangerie, bucătărie) —, costul unui transport nu întrecea decît cu cel mult 20—25% valoarea inițială a mărfii respective; în schimb, pentru „mărfurile sărace", cum le-a numit A. Sapori — produsele grele și voluminoase, dar cu valoare redusă — grînele, vinul, sarea — costul unui transport putea urca pînă la 100—150% și chiar mai mult peste prețul originar al mărfii.

2. *Căile fluviale.* În asemenea condiții, negustorul medieval prefera transportul pe apă. Plutăritul lemnului, transportul cu barjele pentru alte mărfuri se foloseau pe scară largă acolo unde rîurile erau navigabile. Sub acest aspect, trei rețele pot fi considerate ca fără egal din punct de vedere al importanței traficului: Italia de Nord unde Padul și afluenții săi constituiau cea mai mare cale de navigație internă a lumii mediteraneene, comparabilă — păstrînd proporțiile — cu actuala cale a marilor lacuri americane. Apoi, bazinul Ronului, prelungit către Mosela și Meuse, care pînă în secolul al XIV-lea a reprezentat marea axă a comerțului de la Nord la Sud. În fine, strînsa rețea de rîuri din zona flamandă, completată din secolul al XII-lea cu o întreagă rețea artificială de canale și de baraje-ecluze, și care a fost pentru revoluția comercială din secolul al XIII-lea ceea ce va fi pentru revoluția industrială din secolul al XVIII-lea rețeaua de canale din Anglia. Acestor trei căi trebuie adăugată — ca fiind de o însemnătate crescîndă la sfîrșitul Evului Mediu — calea Rin—Dunăre, strîns legată de dezvoltarea economică a Germaniei centrale și meridionale. În toate aceste lucrări de amena-

jare teritorială, negustorii au fost aceia care, anterior principilor, au jucat timp îndelungat un rol preponderent.

3. *Căile maritime.* Transportul pe mare a fost însă prin excelență mijlocul folosit de negoțul medieval internațional, cel care va prilejui îmbogățirea marilor „*mercatores*" de care ne ocupăm în mod special aici. Dar și dificultățile acestuia erau numeroase și mari.

În primul rînd, riscurile de naufragiu și pirateria. Aceasta din urmă a bîntuit întotdeauna pe scară largă. La început a fost acțiunea unor marinari particulari, adevărați promotori de piraterie, care au practicat-o alternativ cu comerțul, încheind — pentru realizarea ei — contracte în regulă cu negustori onorabili care le finanțau operațiile și cărora, drept răsplată, le asigurau partea respectivă de beneficii. Dar mai era și riscul unor acțiuni întreprinse de orașe și state în virtutea dreptului de război sau al dreptului asupra epavei interpretat într-un sens mai larg; dacă acest *jus naufragii* a fost destul de curînd desființat în Mediterana (regii angevini de Napoli reînființîndu-l totuși la finele secolului al XIII-lea spre marea indignare a italienilor), el s-a menținut în schimb vreme îndelungată în zona nordică unde îl practicau mai ales englezii și bretonii în virtutea unei tradiții neîntrerupte care va duce la incursiunile corsarilor din timpurile moderne; numai marile cetăți maritime — Veneția în special — puteau să organizeze convoaie escortate de vase de război.

În al doilea rînd, capacitatea redusă a vaselor. Fără îndoială că revoluția comercială și creșterea progresivă a traficului au impus mărirea tonajului vaselor de comerț. Dar grelele *koggen* hanseatice, adaptate unui transport de mărfuri voluminoase și grele, sau marile galere comerciale italiene — și mai ales venețiene —, chiar dacă la finele Evului Mediu au atins mia

de tone capacitate, nu reprezentau per total decît un tonaj redus. Iar majoritatea celorlalte vase aveau o capacitate și mai mică, cum ar fi de pildă vasele hanseatice ce transportau lînă englezească și vinuri franceze și germane pe Marea Nordului sau Baltica, vasele genoveze și spaniole încărcate cu mirodenii, rapidele nave venețiene care plecau pînă în porturile siriene și cipriote pentru a încărca acolo bumbac. Toate, rareori, depășeau 500 de tone.

În sfîrșit, un alt obstacol, rapiditatea navigației. Abia începînd cu secolul al XIII-lea, răspîndirea unor invenții (cîrma cu etambreu, vela latină, busola, anumite progrese ale cartografiei) — în legătură cu care, pe lîngă aportul oriental și extrem-oriental, se cuvine a recunoaște și meritul deosebit al unor marinari și savanți basci, catalani și genovezi — reduce sau chiar elimină dificultățile comunicațiilor pe mare medievale, considerate sub raportul rapidității: manevrele nocturne de ancorare, staționarea forțată pe vreme rea, cabotajul în lungul coastei etc. Încă pe la mijlocul secolului al XV-lea, doi ani întregi erau necesari unui negustor venețian ca să încheie ciclul complet al unei afaceri comerciale: sosirea la Veneția a unei încărcături cu mirodenii; expedierea ei la Londra; întoarcerea de la Londra cu o încărcătură de cositor; expedierea cositorului la Alexandria; aici, din nou, încărcatul cu mirodenii, cu destinația Veneția... multă răbdare și importante sume de bani îi mai trebuiau negustorului venețian medieval! Oricum însă, costul unui transport pe mare revenea infinit mai ieftin decît pe uscat: 2% din valoarea produsului pentru lînă sau mătase, 15% pentru grîne, 33% pentru alaun.

Pentru edificare, să urmărim — pe baza cercetărilor lui Roberto Lopez și Armando Sapori — un grup de negustori din secolul al XIV-lea care se îmbarcă la Genova cu destinația Orient. Caricul cuprinde stofe,

arme, metale. Navigînd pe lîngă coaste sau prin Corsica, Sardinia și Sicilia, prima lor escală este Tunis, a doua Tripoli. Ajung la Alexandria; acolo, caricul inițial se amplifică cu tot felul de mărfuri — produse ale atelierelor locale și produse de import venite din Orient. Vasul va face, în continuare, diverse escale prin porturile siriene (Saint Jean d'Acre, Tir, Antiohia) unde se vor îmbarca noi pasageri, pelerini și încă alte mărfuri sosite din Răsărit cu caravanele. În fine, iată-i la Famagusta, în Cipru, marele depozit de mirodenii al timpului; aici se găsesc „mai multe mirodenii decît — în Germania — pîine"! Apoi, urmează Latakieh, la confluența drumurilor dintre Persia și Armenia: iarăși — după Marco Polo — un loc al „tuturor spițeriilor și postavurilor mătăsoase și aurite ale pămîntului". La Focceea, alaunul atît de prețios este și el încărcat iar la Chios se face o nouă escală pentru a lua vin și masticul util distilării unei băuturi foarte apreciate, dar și la fabricarea unei paste de dinți foarte căutate. În fine, Bizanțul, escală obligatorie, la marea răscruce a drumurilor levantine. Apoi, prin Marea Neagră, ajung la Caffa în Crimeea unde culeg produsele din Rusia și din Asia sosite acolo pe calea mongolă: grîu, blănuri, ceară, pește sărat, mătase și poate mai ales sclavi. Dar multe din toate aceste mărfuri, negustorii noștri nu le vor duce în Occident, ci la Sinope sau la Trapezunt unde se vor opri ca să le vîndă. Iar de acolo, cei mai temerari din grup vor putea pleca mai departe, escortați de poliția tătărască, pînă la Siva, spre Tabriz și India — așa cum a făcut-o Benedetto Vivaldi — sau spre China, ca Marco Polo, pe uscat prin Asia Centrală, sau tot pe mare de la Basorah la Ceylon.

4. *Iarmaroacele.* Dar, în secolul al XIII-lea, pentru negustorul itinerant principala țintă

sînt iarmaroacele (periodice) din Champagne, în Franța.

Ele aveau loc la Lagny, la Bar-sur-Aube, la Provins și la Troyes, succedîndu-se de-a lungul întregului an: la Lagny în ianuarie-februarie, la Bar-sur-Aube în martie-aprilie, la Provins în mai (dura două luni: mai și iunie), la Troyes (iulie-august, cu deschiderea în ziua de Sfîntul Ioan), apoi din nou la Provins, în septembrie-noiembrie: iarmarocul deschis de ziua Sfîntului Ayoul și, în fine, a doua oară la Troyes pentru iarmarocul din noiembrie-decembrie deschis de ziua Sfîntului Remi. Fapt de o importanță capitală: provincia Champagne reprezenta astfel un tîrg cvasi-permanent al lumii apusene. Pe rînd, timp de două sau patru luni pe an, domnea în fiecare localitate o animație extraordinară, pe care truverul Bertrand din Bar-sur-Aube a descris-o în sezonul de primăvară:

„... ce cald și senin este,
Cît de verde, iarba, pîn'și trandafirul
a-nflorit.

. . . . . .

Atunci încep negustorii să tot umble,
Bunurile ce-au adus să vîndă;
De dimineață cînd se face ziuă,
Și pînă seara cînd se-ntunecă,
Nu încetează să vină, să plece
De ici, de colo, în tot orașul.
În cîmp, afară din oraș, ei stau,
Și tot acolo-și țin comorile închise.“

Ca să ajungă la destinație, negustorii au de făcut o lungă și grea călătorie; italienii, care au străbătut defileurile Alpilor, au petrecut cinci săptămîni pe drum. Prima lor grijă este locul de popas unde vor locui. La început se construiau barăci provizorii în piețele publice sau dincolo de barierele orașelor. Apoi, localnicii începură să le închirieze încăperi sau chiar case întregi. În final, clădiri speciale au fost ridicate pentru ei, de piatră, ca să reziste la incendii,

și cu pivnițe mari, boltite, pentru depozitarea mărfurilor.

Atît negustorii cît și localnicii beneficiau de importante privilegii iar ținerea iarmaroacelor la date fixe ca și avîntul lor sînt strîns legate de creșterea puterii comiților de Champagne și de liberalismul politicii acestora.

Printre facilitățile acordate se numără mai întîi autorizațiile de liberă-trecere pe toată întinderea domeniilor senioriale. Apoi, scutirile de orice taxe de servitute pe terenurile unde pot fi construite locuințe și localuri de comerț. Tîrgoveții sînt scutiți de plata unor dijme datorate feudalului local, în schimbul unor taxe fixe ce puteau fi răscumpărate. Au fost apoi desființate sau considerabil limitate și taxele datorate pentru dreptul de etalare a mărfurilor (acel *„tonlieu"* din cutuma feudală — n.tr.), ca și dările pentru folosința cuptorului, morii de pe domeniul seniorial *(banalités)*. Negustorii nu aveau a plăti nici obișnuitele taxe datorate pentru asigurarea anumitor drepturi: dreptul la represalii, dreptul de a-ți face singur justiție, dreptul la bunurile rămase după deces, dreptul epavei. Îi revenea însă seniorului local obligația de a asigura poliția iarmarocului, de a controla legalitatea și onestitatea tranzacțiilor, de a garanta operațiile financiare și comerciale. S-a ajuns la crearea unor funcții anume — de pildă pentru paza iarmarocului —, funcții publice, dar, deseori, încredințate localnicilor — cel puțin pînă în 1284 cînd regii Franței, deveniți stăpîni pe provincia Champagne, începură a numi în general funcționari regali. Controlul operațiilor financiare și caracterul semipublic al agenților de schimb au contribuit, pe lîngă alte cauze pur economice, la investirea iarmarocului cu unul din aspectele sale cele mai importante și anume de a avea „rolul de *clearing-house* embrionar", întrucît se răspîndise uzanța achitării datoriilor prin compensație.

Dar la începutul secolului al XIV-lea, tîrgurile periodice franceze decad. S-au căutat multe cauze pentru explicarea fenomenului: între altele nesiguranța instalată atunci în Franța în urma Războiului de o sută de ani și dezvoltarea industriei textile italiene care a provocat declinul industriei flamande a postavului — ulterior reorganizată —, principala resursă a iarmaroacelor; în consecință, este abandonat drumul către Franța *(Strata francigena")*, acea mare axă de legătură între lumea economică din Nord și zona mediteraneană, în schimbul adoptării a două drumuri mai rapide și mai puțin costisitoare: cel pe mare care, de la Genova și Veneția, prin Atlantic, Marea Mînecii și Marea Nordului ajunge la Bruges și Londra, și cel pe uscat — drumul renan — de-a lungul căruia se vor dezvolta în veacurile XIV și XV iarmaroacele de la Frankfurt și Geneva. Cu precădere însă, regresul tîrgurilor periodice din Champagne se datorează unei transformări profunde a structurilor comerciale care face posibilă apariția unui nou tip de negustor: negustorul sedentar în locul celui itinerant. Acesta din urmă fusese în trecut călătorul cu „tălpile prăfuite", veșnic pe drum. Celălalt — care apare acum — de la sediul central al afacerilor sale, va orienta și conduce prin metode tot mai evoluate și printr-o organizare din ce în ce mai complexă o întreagă rețea de asociați sau de salariați care îl vor scuti de permanentele deplasări de ici-colo devenite, în noua sa postură, total inutile.

III. Negustorul sedentar

Desigur că această organizare și aceste metode începuseră să se dezvolte încă din primele momente ale revoluției comerciale, dar ele își ating apogeul în secolele XIV și XV cînd se generalizează în asemenea măsură încît noul

tip de negustor, cel sedentar, trebuie considerat în chiar centrul acelui adevărat păienjeniș pe care l-au constituit în epocă afacerile întreprinse de el.

Foarte curînd, negustorul s-a văzut constrîns să-și găsească capital și altundeva decît numai în sfera propriilor sale resurse, iar cu cît afacerile sale se amplificau și se diversificau, cu atît curentul acesta s-a extins.

S-a pus deci problema creditului. Vom vedea mai departe că în vremea creștinătății medievale ea a fost deosebit de complicată din motive religioase și morale, fiind soluționată în felurite moduri din care nu vom putea înfățișa aici decît pe cele principale.

S-a apelat mai întîi la împrumut, sub formele sale multiple. Una din acestea, cu precădere importantă, a fost *cambia* — polița — despre care vom vorbi mai departe arătînd ce fel de operație de credit a însemnat ea. Dar, în paralel cu simplul împrumut, a existat și împrumutul maritim. Caracterul său original consta în aceea că rambursarea sa se făcea numai la revenirea navei cu întreaga sa încărcătură nevătămată: „salva eunte navi". Tocmai de aceea, astfel de împrumuturi erau mai întotdeauna limitate la o singură călătorie pe mare sau, mai exact, la un singur drum du-întors al unei nave — fapt care a constituit în Evul Mediu unitatea de bază a operațiilor comerciale maritime.

1. *Contracte și asociații.* Au existat mai ales diverse tipuri de asociere prin care negustorul — ieșit acum din izolarea sa precedentă — a putut extinde rețeaua afacerilor sale.

O formă fundamentală de asociere era contractul de „commenda" — denumit de asemenea „societas maris" la Genova și „collegantia" la Veneția. Părțile contractante se considerau drept asociați în măsura în care erau copărtași la risc și profit, în rest re-

laţiile lor rămînînd cele dintre creditor şi debitor.

În cazul contractului de „commenda" obişnuit, un comanditar împrumută unui negustor itinerant capitalul necesar pentru o călătorie de afaceri. Dacă rezultă pagubă, cel care împrumută suportă pierderea financiară în timp ce debitorul acestuia suportă exclusiv valoarea muncii sale. Dacă rezultă profit, cel dintîi este rambursat şi primeşte şi o parte din beneficii, de obicei trei sferturi.

Într-un contract de „commenda" special —„societas maris" sau „collegantia" —, comanditarul care nu călătoreşte şi el împrumută celuilalt două treimi din capitalul necesar iar cel care se împrumută contribuie personal cu o treime din capital plus munca sa. Paguba în această situaţie este suportată proporţional cu capitalul investit. Profitul este împărţit pe jumătate între cei doi.

În general, astfel de contracte se încheiau pentru cîte o călătorie. Se specificau natura şi destinaţia operaţiei precum şi unele condiţii — ca de pildă moneda în care urmau a fi plătite beneficiile — sau, alteori, se acorda o totală latitudine celui care se împrumutase şi care, cu vremea, deveni din ce în ce mai independent.

Iată textul unui astfel de contract încheiat la Genova la 29 septembrie 1163:

„Martori: Simone Bucuccio, Ogerio, Peloso, Ribaldo di Sauro şi Genoardo Tosca. Stabile şi Ansaldo Garraton au format o „societas" în care, după cum declară aceştia, Stabile aduce o contribuţie de 88 lire iar Ansaldo de 44 lire. Ansaldo va duce acest capital, pentru a-l fructifica — la Tunis sau oriunde urmează a se deplasa vasul pe care îl va afreta — şi anume vasul lui Baldizzone Grasso şi al lui Girardo. La întoarcere, el va remite beneficiile lui Sta-

bile sau reprezentantului acestuia în vederea împărțirii. Deducînd capitalul, profiturile vor fi împărțite pe jumătate. Încheiat în casa Capitolului, la 29 septembrie 1163. În plus, Stabile consimte ca Ansaldo să trimită această sumă la Genova cu orice vapor va hotărî.

Privitor la comerțul pe uscat, tipurile de contracte de asociere erau mai numeroase, dar ele pot fi reduse la două tipuri fundamentale: „compagnia" și „societas terrae". Primele exemple de acest fel de contracte ce s-au păstrat se referă la venețieni și sînt denumite în mod special „fraterna compagnia"; au fost practicate îndeosebi de negustorii locuind în orașele din interiorul teritoriului.

Într-un contract de tip „compagnia", părțile sînt strîns legate între ele, suportînd împreună riscurile, speranțele, pierderile și profiturile. Tipul „societas terrae" se aseamănă cu „commenda". Cel care împrumută suportă singur riscurile de pierdere iar cîștigurile sînt în genere împărțite pe jumătate. Dar majoritatea clauzelor sînt mai flexibile: părțile de capital investit pot varia foarte mult; durata contractului nu este în general limitată la o singură afacere sau la o singură călătorie ci este stabilită pe o perioadă anume: unul, doi, trei sau patru ani cel mai adesea. În fine, între aceste două tipuri fundamentale de contracte — „compagnia" și „societas terrae" — existau și numeroase tipuri intermediare în care se combinau diverse aspecte ale celor două principale. Complexitatea tuturor acestor contracte se reflectă în documente din păcate prea lungi pentru a ne permite aici o serie de exemple.

În jurul anumitor negustori, familii sau grupuri au luat naștere organisme complexe și puternice cărora în mod tradițional li s-a dat numele de „companii" în sensul modern al

termenului[1]. Cele mai celebre și mai bine cunoscute au fost conduse de ilustre familii florentine: Peruzzi, Bardi, Medici. Se cuvine însă a menționa — așa cum de altfel au făcut-o înaintea noastră istoricii care le-au studiat, dintre care în primul rînd Armando Sapori — că societățile de acest fel din secolul al XV-lea prezintă profunde modificări de structură față de cele din secolele XIII și XIV, cel puțin în lumea italiană.

Ele continuă să se bazeze pe contracte referitoare la o singură operație comercială sau pe o durată limitată. Însă obiceiul de a reînnoi anumite contracte ca și prezența în cuprinsul unei vaste zone economice a acelorași persoane investitoare de capital considerabil în afaceri de primă importanță urmărite cu consecvență, precum și o serie întreagă de legături comerciale alcătuind o adevărată rețea în jurul acelorași nume, transformă cu timpul aceste societăți în organisme stabile în ciuda caracterului efemer al unor operații și al contractelor respective. Se poate vorbi de adevărate „case de comerț" care, în veacurile XIII și XIV, sînt foarte centralizate, avînd în fruntea lor unul sau mai mulți negustori ce dispun de un ansamblu de sucursale și de salariați care îi reprezintă în afara sediului principal unde se află șeful sau șefii respectivei case comerciale.

În veacul al XV-lea, o casă — precum aceea a familiei Medici — este descentralizată. Este alcătuită din asociații separate, avînd fiecare capital și sediu propriu. În afara sediului central (așa numită „casă-mamă") de la Florența, existau și filiale la Londra, Bruges, Geneva, Lyon, Avignon, Milano, Veneția, Roma, conduse de directori care numai parțial și în mod secundar erau salariați căci în fapt aceștia erau co-

[1] Cu toate acestea ele diferă foarte mult de societățile comerciale moderne în care membrii dispun de o personalitate independentă. (n. a.)

manditarii unor importante părți de capital. Familiile Angelo Tani, Tommaso Portinari, Simone Neri, Amerigo Benci etc. sînt exemple de astfel de investitori, directori de filiale al căror factor de legătură îl constituia familia de Medici din Florența care dispunea — în fiecare filială — de capitaluri mai totdeauna majoritare și care centraliza conturile și informațiile și orienta operațiile comerciale. A fost destul ca un Lorenzo de Medici, mai puțin grijuliu decît bunicul său Cosimo, să lase mai libere hățurile conducerii centrale pentru ca filialele să și tindă către o oarecare autonomie. Rezultatul? Conflicte apărute în cuprinsul firmei, dislocarea întregului edificiu, ruinarea acestuia fiind prilejuită și de numărul crescînd al persoanelor interesate direct în afacerea casei deoarece acum nu mai era vorba doar de participanți la capital ci și de deponenți. Și chiar dacă depunerile vor reprezenta pe viitor o parte importantă a capitalului, a masei financiare a firmei, nu e mai puțin adevărat că aceasta va deveni mai vulnerabilă din cauza necesităților, ezitărilor, pretențiilor și temerilor depunătorilor care, la nevoie, își vor reclama depunerile fără scrupulele vechilor participanți la capital, solidari între ei prin existența unor legături de familie și de colaborare comercială.

La nivelul acestor mari societăți, al acestor personaje puternice s-au putut dezvolta adevărate monopoluri care, încă de atunci, s-ar putea numi „carteluri". Într-adevăr, unii au susținut că toate corporațiile medievale au fost niște carteluri grupînd comercianți sau meșteșugari doritori să suprime pe piața urbană concurența reciprocă, stabilind în schimb un monopol. Nu numai că aceste păreri nu sînt dovedite în ceea ce privește economia corporativă urbană, dar ele tind să introducă într-un cadru neadecvat date care, în fapt, nu pot fi

aplicate decît comerțului internațional. Aceste societăți-monopol au profitat adesea de politica colonială a unor orașe sau state medievale, dintre care mai ales Genova și Veneția.

Astfel, cele mai faimoase carteluri au fost fără îndoială cele formate în sfera comerțului de alaun — unul din cele mai importante produse căutate de negustorul Evului Mediu căci el reprezenta una din materiile prime indispensabile în industria textilă unde era folosit ca fixativ. Cea mai mare parte a alaunului provenea din insulele sau de pe coasta Mării Egee, mai ales din Foceea în Asia Mică. Comerțul cu alaun deveni în secolul al XIII-lea un monopol genovez, iar după ce un negustor din acel oraș, Benedetto Zaccaria, a fost pionierul acestei acțiuni întemeind o puternică societate genoveză — „maona" din Chios — în care, practic, se regăsesc toate marile nume ale comerțului genovez, monopolul Genovei a dominat piața comercială a alaunului în secolul al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea.

Izbînda otomană a făcut să dispară aproape total alaunul oriental de pe piață. Atunci însă importante zăcăminte au fost descoperite pe teritoriul pontifical, lîngă Civita Vecchia, la Tolfa, în 1461. Curînd după aceea, guvernul pontifical încredințează exploatarea și vînzarea alaunului casei de Medici. Astfel a luat ființă una din cele mai extraordinare tentative de monopol internațional din Evul Mediu. Sfîntul-Scaun dispuse afectarea părții sale de beneficiu finanțării Cruciadei contra Turcilor care, însă, nu a avut loc. În același timp, urmau a fi excomunicați toți principii, toate orașele, toți particularii care ar fi achiziționat un alt alaun decît acela extras de la Tolfa; vapoarele pe care Medici le-ar fi folosit pentru efectuarea acestui comerț căpătară dreptul de a purta stindardul pontifical iar familia Medicilor se bucură de tot sprijinul Sfîntului-Scaun pentru a obține prin tot felul de mijloace — care au mers pînă la organizarea de expediții militare — închide-

rea altor mine secundare de alaun existente în lumea creștină, precum și intrarea forțată în cartel a proprietarilor acestor mine — de pildă regii Neapolelui, posesori de mine în insula Ischia. Fapt este că negoțul alaunului a fost una din cele mai mari afaceri ale familiei Medici.

2. *Negustorul și puterea politică.* Toate exemplele date au pus în lumină strîngerea unor relații importante între guverne și marii negustori la finele Evului Mediu în special, atunci cînd nevoile de bani ale principilor deveniră mai acute — situație de care vom mai vorbi în legătură cu puterea politică a negustorilor. Pentru moment vom spune că împrumuturile făcute suveranilor, orașelor, ca și monopolul acordat negustorilor asupra perceperii forfetare a impozitelor datorate stăpînirii sau masiva participare a acestora la împrumuturile lansate de stat — ca de pildă la Veneția și Genova unde s-a putut stabili un fond al datoriei publice prin contribuțiile marilor comercianți de aici care s-au dedat la speculații financiare pe baza acestor adevărate „valori" — au constituit în secolele al XIV-lea și al XV-lea o parte din ce în ce mai însemnată a afacerilor întreprinse de principalii negustori. Prosperitatea la care au ajuns unii dintre ei, în Italia, s-a datorat în bună parte operațiilor financiare și comerciale făcute în folosul Papalității care, în Evul Mediu, a reprezentat una din marile puteri bănești, mai ales în veacul al XIV-lea cînd Papalitatea de la Avignon, prin majorarea excesivă a fiscalității pontificale, a drenat o parte din veniturile lumii creștine către Curia papală și companiile comerciale italiene, cu precădere florentine. În afară de beneficiile propriu-zis financiare și comerciale obținute de pe urma acestor operații, marii negustori și-au cîștigat și diverse privilegii — scutiri de taxe, participare la guvernare etc.

—, cu profunde repercusiuni asupra poziției lor economice. În plus, la vremea aceea, legislația comercială se configura cu tot mai multă precizie în direcția stabilității și securității afacerilor, favorizînd în primul rînd pe negustori. Încă de la începuturile revoluției comerciale, feudalitatea, regalitatea și mai ales Papalitatea — prin canoanele ei conciliare — i-au sprijinit: le-au asigurat protecția, le-au eliberat permise de liberă trecere negustorilor itineranți (uzanță datînd din primele epoci ale Evului Mediu timpuriu cînd imunitățile acordate clericilor aproape că le dădeau acestora un statut de „comercianți privilegiați"), au dispus amenajarea unor clădiri speciale pentru găzduirea negustorilor și a mărfurilor lor — cazul acelui celebru „fondaco" de la Veneția al comercianților germani —, în fine ocrotirea bîlciurilor de către administrațiile locale a prilejuit, așa cum am arătat, succesul acestora și a încurajat extinderea lor. Legislația comercială s-a manifestat mai întîi ca faptă a negustorilor înșiși — de pildă în sînul acelui faimos Tribunal al Comerțului (al Mercanziei — n.tr.) din Florența care — așa cum se va vedea — a constituit unul din fundamentele puterii politice a marilor negustori florentini; apoi, s-a dezvoltat la scară internațională și chiar s-a insinuat în legislația publică. În zona mediteraneană, cel puțin, contractele și litigiile au stat la baza proliferării și ridicării la primul rang de importanță a notarilor. Aceștia au devenit auxiliarii comercianților care de altfel au și asigurat profesiunii de notar o carieră strălucită, cu un rol istoric deosebit de însemnat pînă astăzi întrucît arhivele de notari reprezintă unul dintre cele mai bogate izvoare de documentare asupra negustorului și negoțului din Evul Mediu. Oriunde se ducea, negustorul îl lua și pe notar: în Armenia, în Crimeea, notarul îl însoțea, se urca

pe vas împreună cu el. Este cunoscut cazul acelui notar care a întocmit un proces-verbal de constatare în largul insulei Creta, la 16 noiembrie 1283, la cererea unor comercianți genovezi ce călătoreau cu mărfurile lor spre Cipru și Armenia și care au fost cuprinși de furie văzînd că în pofida angajamentului luat căpitanul vasului voia să-l deturneze către Bizanț.

În zona hanseatică, autoritățile municipale și corporative au jucat rolul notarilor, fapt pentru care abordarea negoțului medieval din lumea nordică reclamă deseori cercetarea documentelor oficiale de acolo.

De altfel, peste tot în Evul Mediu, intervenția autorităților publice — pe care istoricii de gîndire liberală din veacul al XIX-lea au considerat-o un obstacol în calea comerțului și un semn al barbariei medievale — a fost în realitate profitabilă negustorului, acesta beneficiind de asemenea la finele Evului Mediu de o adevărată politică economică inițiată de unii suverani anteriori, ca de pildă Ludovic al XI-lea al Franței, supranumit „regele negustorilor". Sfîrșitul secolului al XV-lea este și epoca în care capătă un contur mai precis și o anume legislație privind proprietatea subsolului și delimitarea apelor teritoriale.

Fără îndoială însă că legăturile din ce în ce mai strînse la finele Evului Mediu dintre principi și negustori antrenează pentru aceștia și riscuri sporite. Astfel, insolvabilitatea suveranilor este în mare parte cauza unor falimente răsunătoare ale cîtorva bancheri italieni din secolele al XIV-lea și al XV-lea. Dar mai sînt și alte cauze de faliment: de pildă, extinderea imprudentă a modalității de credit și a afacerilor, ca și conjunctura economică și mai ales monetară; curînd însă, o legislație a falimentelor vine să atenueze efectele cele mai dezastruoase: pedepsele extreme — condamnarea la

moarte sau măcar la închisoare — nu numai că devin cu totul excepționale, dar chiar și vinderea la licitație a bunurilor falitului în scopul de a-l despăgubi pe creditor este deseori evitată. Se răspîndește uzanța de a-i acorda falitului fugar un permis de liberă trecere pentru o perioadă determinată în care urmează să-și rezolve în mod amiabil diferendul cu creditorii săi.

IV. Progresul metodelor în secolele al XIV-lea și al XV-lea

Dacă, începînd cu veacul al XIII-lea, extinderea tot mai mare a afacerilor incită pe unii comercianți la imprudență și naște anumite riscuri, global însă evoluția comerțului prilejuiește nu mai puțin progresul metodelor și tehnicilor, permițînd reducerea sau chiar depășirea dificultăților și a pericolelor.

Avîntul comerțului maritim a fost în primul rînd favorizat de practica, folosită mai ales la Genova, a distribuirii în „părți" egale a încărcăturii vaselor, aceste părți reprezentînd adevărate acțiuni pe care o singură persoană le putea poseda. În felul acesta, și riscurile erau împărțite fiind repartizate. Părțile, denumite fie „partes", fie „sortes", fie „loca", erau considerate — fiecare — o marfă ce se putea vinde, ipoteca sau folosi drept obiect al unei „commenda", sau se putea introduce în capitalul unei asociații.

1. *Asigurarea.* Mai însemnată însă este dezvoltarea metodelor de asigurare. Creșterea importanței lor este neclară. Termenul „securitas" care, inițial, semnifica un permis de liberă trecere, pare a se referi — cel mai devreme către sfîrșitul secolului al XII-lea — la un fel de contract de asigurare prin care cîțiva negustori încredințează („locant") mărfuri cuiva

care, în schimbul unei sume plătite drept „securitas", se angajează să livreze respectivele mărfuri în anume loc. Adevăratele contracte de asigurare se vor răspîndi abia în secolele al XIV-lea și al XV-lea: sînt contracte în care, în mod absolut cert, asigurătorii sînt alte persoane decît proprietarii vasului. La finele secolului al XIV-lea, anumite „companii" — ca de pildă aceea a lui Francesco di Marco da Prato, un mare negustor din Pisa — se vor specializa chiar în acest gen de operații. Dăm mai jos textul unui memorandum datat din 3 august 1384, extras dintr-unul din registrele acestui comerciant, registru al cărui frontispiciu cuprinde următoarele cuvinte: „Iată un registru al lui Francesco di Prato și Compania, cu sediul la Pisa, în care vom scrie toate asigurările ce vom face pentru alții. Dumnezeu să ne aducă profit și să ne ocrotească de pericole". Textul memorandumului este următorul:

„Asigurăm pe Baldo Ridolfi și C° pentru 100 fiorini de aur, valoarea lînii încărcate pe vasul lui Bartolomeo Vitale ce tranzitează de la Penisola la Porto Pisano. Din acești 100 fiorini asigurați împotriva oricărui risc, primim pesin 4 fiorini de aur, așa cum atestă actul scris de mîna lui Gherardo d'Ormauno pe care l-am contrasemnat".

Iar mai jos:

„Numitul vas a ajuns cu bine la Porto Pisano în 4 august 1384, ceea ce ne descarcă de menționatele riscuri".

2. *Trata.* Alte progrese de tehnică comercială, larg răspîndite și în afara sferei maritime, acordă negustorului noi posibilități de afaceri, le extind, dar le și complică.

Primul și cel mai important dintre progrese este uzul *cambiei* (fie sub forma simplă de bilet la ordin, fie sub aceea mai complexă de *trată*). Dacă apariția ei rămîne controversată, caracteristicile și rolul ei sînt, în schimb, acum, bine cunoscute datorită temeinicelor lucrări ale

lui R. de Roover. Avîntul luat de cămbie trebuie mai întîi situat în cadrul evoluției monetare.

În cursul Evului Mediu timpuriu, tendința către o economie „închisă", precum și schimbul internațional de mică amploare micșoraseră rolul monedei. În comerțul internațional, rolul preponderent revenise monedelor străine de Europa: *nomisma* bizantină — denumită ulterior *hiperper* și *besant* în Occident — și *dinarul* arab. În Europa Creștină, începînd cu epoca carolingiană, chiar dacă a existat o încercare de revenire la baterea monedei-aur, etalonul monetar a fost totuși argintul, reprezentat mai ales prin *dinarul* european („*denier*" — n.tr.), ceea ce nu excludea nici atunci întîietatea *dirhem*-ului musulman.

Cu veacul al XIII-lea, o dată cu avîntul revoluției comerciale, totul se schimbă. Occidentul revine la baterea monedei în aur. Astfel, după 1252, Genova bate regulat dinari de aur iar Florența faimoșii ei fiorini; după 1266, Franța cunoaște primii săi scuzi („*écu* — n.tr.) de aur; după 1284, Veneția își bate ducatul, iar în prima jumătate a secolului al XIV-lea, Flandra, Castilia, Boemia, Anglia vor face la fel.

Pe viitor, în plățile comerciale, problema schimbului va fi de primă importanță. Sub acest raport, mai mulți factori sînt de luat în seamă. în afară, desigur, de diversitatea monedelor și anume:

a) Existența a două etaloane oarecum paralele: aurul și argintul.

b) Prețul metalelor prețioase: acesta cunoaște o creștere în veacurile al XIV-lea și al XV-lea care, în funcție de perioada respectivă, afectează în mod inegal aurul și argintul, dar totodată trădează și acel fenomen de „foamete monetară" ce caracterizează activitatea negustorilor la sfîrșitul Evului Mediu. Fenomenul apăruse pe fondul sporirii exigențelor comer-

ţului şi al imposibilităţii, pe de altă parte, de a mări simultan, în acelaşi ritm, numărul monedelor puse în circulaţie, aceasta din cauza stagnării sau declinului minelor europene şi a reducerii aprovizionării cu metale preţioase de proveniență africană. Dar „foametea monetară" a devenit mai ales o „foamete de aur" cînd argintul va deveni din nou relativ abundent datorită exploatării unor noi mine în Germania centrală şi meridională către jumătatea secolului al XV-lea, şi care va fi, cum se ştie, unul din principalii fermenţi ai marilor descoperiri.

c) Acţiunile întreprinse de autoritatea politică. Într-adevăr, valoarea monedelor era în mîna guvernelor. Ele dispuneau variaţia greutăţii specifice, a titlului şi a valorii nominale a unei monede; monedele nu purtau indicaţia valorii, dar aceasta era fixată de autoritatea publică care avea dreptul de batere iar stabilirea valorii se făcea evaluînd monedele reale în monedă de calcul fictivă, exprimată în general de livră, para, dinar — unităţi derivate dintr-un sistem luat drept etalon pe baza dinarului bătut la Tours (aşa numitul „denier tournois") sau a dinarului bătut la Paris („denier parisis") cînd era vorba de Franţa sau a dinarului de groş în Flandra. Principii şi oraşele puteau astfel să dicteze tot felul de „mişcări monetare", de „mutaţii", devaluări, „consolidări", reevaluări, toate aceste operaţii reprezentînd tot atîtea riscuri imprevizibile pentru negustor[1].

d) Variaţiile sezoniere de preţ pe piaţa argintului. Din cauza absenţei de date statistice, pentru Evul Mediu este dificilă determinarea — pe care unii istorici, de pildă Carlo M. Cipolla, au crezut că o pot face sau care s-a şi putut face pentru epoca modernă — a unor cicluri economice, a unor fluctuaţii periodice venind în valuri lungi sau scurte.

[1] Pentru o expunere detaliată, cf. M. Block, *Esquisse d'un histoire monétaire de l'Europe*, 1954. (n.a.).

În orice caz, de aceste fluctuații, negustorul medieval nu era conștient și nici nu se preocupa de ele. În schimb, era sensibil și foarte atent la variațiile sezoniere ale cursului argintului în principalele centre europene, motivate — între alte cauze — de tîrguri, de datele recoltelor, de sosirile și plecările convoaielor precum și de uzanțele financiare și de trezorerie ale guvernelor. Iată ce nota în acest sens, pe la mijlocul veacului al XV-lea, un negustător din Veneția:

„La Genova, argintul este scump în septembrie, ianuarie și aprilie datorită plecării vaselor... la Roma sau acolo unde se află Papa, prețul argintului variază în funcție de numărul beneficiilor vacante și de deplasările papei, care provoacă urcarea prețului argintului oriunde se găsește el... la Valencia, este scump în iulie și august din cauza grîului și orezului... la Montpellier, au loc trei tîrguri care sînt cauza prețului ridicat al argintului...".

Acestea sînt datele de care negustorul are a ține seama pentru a-și cîntări riscurile și profiturile pe baza cărora, în funcție de posibilitățile sale, va mînui cu subtilitate practica, intrată în uzanțele comerciale, a cambiei. R. de Roover prezintă principiul ei și un exemplu:

„Cambia era «o convenție prin care cel care „dă"... furniza o sumă de bani celui care „ia"... primind în schimb un angajament plătibil la termen (operație de creditare), dar într-un alt loc și cu o altă monedă (operație de schimb). Orice contract de schimb genera deci o operație de creditare și o operație de schimb, ambele strîns legate»".

Iată mai jos o cambie extrasă din arhivele lui Francesco di Marco Datini da Prato:

„+ În numele lui Dumnezeu, 18 decembrie 1399, veți plăti prin acest bilet «la uzanță», lui Brunaccio di Guido și C°...

CCCCLXXII livre X *sous*[1] de Barcelona, care sumă de 472 livre 10 *sous* valorînd 900 scuzi a cîte 10 *sous* 6 dinari de scud mi-a fost plătită aici de către Riccardo degl'Alberti şi C°. Plătiţi-i în bună şi cuvenită regulă şi treceţi-i în contul meu. Dumnezeu să vă apere,

Ghuiglielmo Barberi,
Salutări din Bruges".

scris de altă mînă:

„Acceptat la 12 ianuarie 1393 (1400)".

iar pe verso:

„Francesco di Marco şi C°, Barcelona
Primul (bilet)".

Este deci vorba de o *cambie,* de fapt o *trată* plătită de Barcelona de către cel *tras* — sucursala la Barcelona a firmei Datini — *beneficiarului* — firma Brunaccio di Guido, de asemeni din Barcelona —, la cererea *trăgătorului* care a *luat* — Guglielmo Barberi, negustor italian din Bruges — căruia *dătătorul* — casa Riccardo degli Alberti din Bruges — i-a plătit suma de 900 scuzi socotoţi cu 10 *sous* 6 dinari scudul.

Guglielmo Barberi, exportator de postavuri flamande, ce întreţinea cu regularitate relaţii cu Catalonia, a cerut în avans o sumă de bani, în scuzi de Flandra, de la sucursala din Bruges a casei Alberti, mari negustori-bancheri din Florenţa. Anticipînd asupra vînzării mărfurilor expediate de el corespondentului său din Barcelona, casa Datini, el *a tras* (este deci *trăgătorul* ntr.) asupra acesteia o *trată* de plătit la Barcelona corespondentului de acolo al casei Alberti, anume Brunaccio di Guido şi C°.

Avem de-a face, efectiv, cu o operaţie de creditare şi cu una de schimb. Plata s-a făcut la Barcelona, la 11 februarie 1400, adică trei-

[1] *sous;* pluralul subst. *sou,* monedă-bilon, divizionară a livrei, reprezentînd a 20-a parte dintr-o livră, adică *20 sous=1 livră* — n. tr.

zeci de zile după acceptarea ei din 12 ianuarie 1400. Acest termen reprezintă „uzanța", variabilă în funcție de localități — treizeci de zile între Bruges și Barcelona —, interval de timp îngăduind verificarea autenticității cambiei și, la nevoie, procurarea banilor necesari.

Așadar, cambia satisfăcea patru deziderate eventuale ale negustorului, îi oferea patru posibilități:

a) un mijloc de plată al unei operații comerciale;
b) un mijloc de transfer de fonduri — între localități folosind monede diferite;
c) o sursă de credit;
d) un cîștig financiar obținut dintr-o subtilă speculație a diferențelor și variațiilor schimbului ce se iveau în diversele centre în contextul arătat mai sus. Într-adevăr, în afara operațiilor comerciale propriu-zise, mai putea exista și un comerț al cambiilor între două — sau mai des — trei locuri. Această „piață a schimburilor", foarte activă în secolele al XIV-lea și al XV-lea, a prilejuit speculații de mare amploare.

De notat, totuși, că negustorul medieval nu cunoștea, bineînțeles, două practici ce urmau să apară în epoca modernă: andosa și scontul, cu toate că recentele cercetări ale lui Federigo Melis permit reperarea unor exemple de andosare, în zona mediteraneană, încă din primii ani ai veacului al XVI-lea — precum și cazuri asemănătoare datînd din secolul al XV-lea — în zona hanseatică — privind obligații pe baza unor simple ordine de plată.

3. *Contabilitatea.* Evident, astfel de operații se asociau desigur cu progrese globale și în sfera contabilității. Registrele de comerț se țineau cu mai multă atenție, metodele deveneau mai simple, citirea mai lesnicioasă. Cert este însă că persista o mare complexitate în treburile contabile. Mai întîi, dispersia contabilității în nu-

meroasé registre: pentru „sucursale", „achiziții", „vînzări", „materii prime", „depozitele terților", „lucrătorii la domiciliu" și — așa cum subliniază A. Sapori — „registrul secret", cel în care se consemnau textul asociației, participarea membrilor asociați la capital, datele care permiteau — în orice moment — calcularea poziției asociaților în respectiva societate și distribuirea profiturilor și pierderilor. Acest „registru secret" făcea obiectul unei deosebite preocupări din partea asociației și, tocmai de aceea, dintre toate felurile de registre, s-a și conservat cel mai adesea pînă azi.

Totodată, se răspîndi obiceiul de a întocmi un buget. Marile firme avură, toate, în scurt timp, un set dublu de registre pentru conturile deschise corespondenților lor din străinătate: „compto nostro" și „compto vostro" — echivalentele conturilor curente de azi; acestea înlesneau plățile prin compensație pe baza unor simple înscrisuri, fără transfer de numerar. Dar cel mai însemnat progres a fost apariția contabilității în partidă dublă, fapt socotit o adevărată „revoluție a contabilității".

Fără îndoială însă, progresele rămîn inegale, variind după regiuni. Astfel, s-a ajuns chiar a se explica acel cvasi-monopol obținut de negustătorii și bancherii italieni ai Evului Mediu într-o arie geografică foarte vastă ca un rezultat al avansului lor în materie de tehnică comercială. Cu toate acestea, se pot repera și în zona hanseatică anumite metode care, deși diferite și cumva retardatare în perspectiva unei evoluții generale unice, probează eficacitatea a ceea ce Fritz Rörig a putut numi „o supremație intelectuală". De reținut de altfel că, în zona nordică, nu trebuie exagerată superioritatea germanică în domeniul scrisului și al contabilității: într-adevăr, faimoasele manuscrise pe „beresta" (scoarță de mesteacăn), descoperite recent la Novgorod, demonstrează că scrisul și calculul erau mai răspîndite decît s-a crezut prin-

tre autohtoni[1]. De asemenea, negustorii din orașele de pe litoralul atlantic — cei din Bretania, La Rochelle sau Bordeaux, „a căror maximă pricepere părea să consiste în a evita pe cît posibil apelul la credit sub toate formele lui" — nu au asimilat decît tîrziu, în secolul al XVI-lea, tehnicile comerciale italiene. Și chiar dacă printre negustorii din Toulouse, Ph. Wolff a putut descoperi o mare extindere a creditului, nu e mai puțin adevărat că tot el insistă asupra „caracterului rudimentar" al procedeelor folosite.

Așadar, acolo unde categoria marelui negustor-bancher sedentar există, îl găsim pe acesta domnind asupra unei alcătuiri globale ale cărei ițe le mînuiește din biroul său, din palatul său, din casa sa.

Un ansamblu întreg de contabili, comisionari, reprezentanți și salariați — așa-numiții „factori" — îi ascultă poruncile în străinătate.

El se află în centrul unei vaste corespondențe prin care primește avizele și dă ordine celor din străinătate, pe marginea contabilității. Cunoscînd valoarea timpului care fuge, importanța în reușita unei afaceri de a cunoaște mai iute decît concurenții sosirea sau naufragiul vaselor, starea recoltelor — într-o epocă în care factorii naturali erau atît de puternici iar cataclismele atît de destructive —, evenimentele politice și militare care pot influența valoarea argintului și a mărfurilor, negustorul-bancher se dedă la o adevărată vînătoare a știrilor. Pe tema „Știri și speculații la Veneția", Pietro Sardella a scris un mic eseu incitant. De altfel, numai prin lectura abundentei corespondențe comerciale din Evul Mediu ce ni s-a păstrat, dar din care doar o mică parte a

[1] Metodele hanseatice au fost de fapt metodele normale și cele mai curente ale Occidentului, iar caracterul lor rudimentar încă în secolele al XIV-lea și al XV-lea trebuie considerat astfel numai în raport cu cele ale marilor companii italiene.

fost publicată pînă azi, negustorul poate fi cel mai bine urmărit în munca sa și înțeles în activitatea sa profesională.

4. *Categoriile de negustori.* Toată această extindere a afacerilor atrage după ea anumite transformări în lumea negustorească.

Astfel, negustorul flamand itinerant, care-și ducea postavurile la tîrgurile din Champagne și lua de acolo mirodeniile cu care se întorcea acasă, nu mai are nevoie să se deplaseze acum cînd galerele genoveze și venețiene vin să încarce și să descarce mărfurile la Bruges, cînd negustorii italieni, reprezentanții și sucursalele marilor case comerciale din Florența, Genova, Lucca și Pisa vin să se instaleze în Flandra și cînd cumpărătorii și vînzătorii au la fața locului contacte permanente — așa cum, încă de mult, era situația la Florența unde Giovanni Villani remarcase cu mîndrie că iarmaroacele deveniseră inutile întrucît „la Florența e mereu tîrg". În aceste condiții, negustorul flamand devine, la domiciliu, un intermediar sedentar și pasiv: misitul. El prilejuiește contactele între negustorii străini, aranjează operații financiare și comerciale între aceștia, le procură locuințe și antrepozite și trăiește din comisioanele pe care i le plătesc negustorii în schimbul serviciilor sale.

De asemenea se observă o anumită specializare a oamenilor de afaceri. Se formează o serie de categorii care variază după regiuni, țări, orașe, dar în linii mari — în sfera operațiilor cu bani lichizi — pot fi deosebite următoarele, conform clasificării lui E. de Roover la Bruges: „lombarzii"; agenții de schimb; schimbiștii (agenți de schimb valutar) — aceștia din urmă fiind negustori-bancheri propriuzișI.

„Lombarzii" sau „cahorsinii"[1] sînt cei ce îm-

[1] Nume generice, probabil fără origine geografică precisă. (n.a.)

prumută sume de bani pe amanet, cămătarii care practică împrumutul pe termen scurt. Din această cauză, rareori clienții lor vor fi oameni importanți, ci mai ales de condiție socială mică și mijlocie: clerici, tîrgoveți necomercianți, nobili de starea a doua, țărani. Sumele pe care le dau cu împrumut pe termen scurt, pentru una-două luni, cîteodată trei, sau șase luni, nu sînt folosite pentru vreo investiție economică ci destinate consumului curent într-o perioadă critică din punct de vedere financiar a celui care împrumută banii dînd ca amanet piese de veselă, haine, unelte, arme etc., tot felul de bunuri personale. Cu toate acestea, puterea „lombarzilor" nu e deloc neglijabilă: pentru a satisface exigențele unei clientele numeroase, pentru a face față cheltuielilor considerabile necesitate de activitatea lor, ei dispun de capitaluri importante adunate prin asocieri familiale sau apelînd la depozitele unor terți. Un exemplu edificator este cel al „cahorsinilor" din Bruges care, la începutul secolului al XV-lea, posedă un mare imobil pe splaiul din parohia Saint-Gilles și un altul, mai modest, în care locuiesc. Orizontul lor rămîne însă limitat. Pentru că au încercat a se deda la operațiuni pe scară largă, „lombarzii" și „cahorsinii" din Bruges vor ajunge la un faliment răsunător în 1475. În plus, așa cum se va vedea, ei au fost mereu ținta ostilității individuale și publice, de unde o oarecare stînjenire în aplicarea practicilor lor și totodată — cu rare excepții — lipsa oricărei posibilități de ascensiune socială.

Ierarhic, sub categoria „lombarzilor" se află agenții de schimb. Aceștia își practică profesiunea în dreptul unei tejghele, fie o bancă („bancho"), fie o masă („tavola"), în aer liber sau într-o dugheană la stradă, asemănătoare cu orice dugheană de meseriaș. Ei stau grupați ca să înlesnească astfel operațiile clienților lor, care deseori sînt comuni mai multor agenți. La Bruges, de pildă, își au tejgheaua aproape de Piața Mare și de Marea Hală a Postavurilor, la

Florența, acele „banchi in mercato" sînt la Tîrgul-Vechi și Tîrgul-Nou, la Veneția — „banchi di scritta" se află la podul de pe Rialto, iar la Genova — lîngă Casa di San Giorgio.

Galeran de Bretania ne-a lăsat în romanul său curtenesc o frescă foarte vie a agenților de schimb din Metz pe la 1220:

Iată-i pe schimbiști unul lîngă altul
Care, în fața lor, își țin banii:
Unul schimbă, altul numără, altul zice nu,
Celălalt zice: „E bun", iar altul: „E fals".
Nicicînd vreun om beat, nici în vis,
N-a văzut dormind asemenea minune
Cum poate s-o vadă cel ce veghează.
Căci nu-i vînzător de păsărele
Cel ce vinde nestemate
Și icoane de aur și argint.
Iar alții au în fața lor mare comoară
Din bogata lor făurărie.

Agenții de schimb aveau mai multe îndeletniciri. Mai întîi, cele două tradiționale: schimbul de monede (de unde și numele lor) și comerțul cu metale prețioase datorită căruia erau principalii furnizori ai Monetăriei cu metale prețioase primite de la clienții lor sub formă de lingouri sau, mai des, ca piese de veselă (aurărie și argintărie). În funcție de împrejurări erau și exportatori de asemenea metale, în ciuda existenței unui monopol teoretic al monetarilor. Prin aceste operații, ei determinau prețul metalelor, influențau considerabil fluctuațiile prețului și încercau să domine piața.

Cu timpul își adăugară și alte îndeletniciri: primiră depuneri de bani, făcură tot felul de reinvestiții prin împrumuturi. Astfel au devenit bancheri. Prin depunerile acceptate, prin deschiderea unor conturi fără acoperire pentru clienții lor cei mai importanți, prin împrumuturile ce le dădeau, avansuri, investiții, viramente prin simple înscrisuri, au devenit auxiliari indispensabili ai negustorilor și oameni-

lor bogați care, toți, aveau cont deschis la cîte un agent de schimb. La finele veacului al XIV-lea, aceasta era situația pentru o persoană din 35 sau 40, la Bruges, iar balanța de cont a 80% din clienții agenților de schimb este sub 50 de livre flamande. Îi vom regăsi pe acești agenți în sferele înalte ale ierarhiei sociale.

La vîrful piramidei oamenilor de afaceri se află însă „schimbiștii", astfel cum sînt numiți la Bruges cei care la Florența sînt negustorii-bancheri propriu-ziși („banchi grossi"). Aceștia nu se specializează într-o direcție anumită. Practică comerțul de cambii — pe lîngă cel de mărfuri printr-un import-export la scară internațională — acceptă depuneri de sume de bani, întreprind operații de credit, fac parte din mai multe „societăți", se ocupă și de asigurări. Deseori sînt chiar producători sau „industriași" — cum e cazul familiei de Medici care posedă la Florența două fabrici de postav și una de mătase; iar Benedetto Zaccaria, care de la Genova exercită controlul asupra pieței alaunului în secolul al XIII-lea, realizează un adevărat „fenomen de integrare", transportînd alaunul cu vasele sale și totodată folosindu-l în boiangeria pe care a înființat-o.

Dacă la Veneția negustorii-bancheri sînt doar angrosiști, lăsînd pe seama altora, mai mărunți, comerțul cu amănuntul, în alte părți, deseori, nu se sfiesc să „țină dughean㔠, ba chiar — ca niște simpli „lombarzi" — să practice camăta mare pe termen scurt pentru un împrumut destinat consumului imediat. Dar operațiile lor nu au loc „afară" („all'aperto") ci „înăuntru" („dentro"), adică în propria lor casă care adesea este un palat și în care se află și biroul („scrittoio") de unde conduc vastele lor afaceri.

Un excelent exemplu este acela al lui Jacques Coeur, unul din cei mai mari afaceriști. M. Mollat, care i-a studiat toate ramificațiile, a schițat amploarea tentaculară a afacerilor sale: „o hartă care ar reproduce

repartiția intereselor sale ar corespunde cu o hartă economică a Franței la mijlocul secolului al XV-lea". Jacques Coeur posedă peste tot bunuri imobiliare: terenuri agricole, alocații de rente funciare, palate somptuoase la Bourges, Saint-Pourçain, Tours, Lyon, Montpellier. În plus se dedă la speculații diverse: preia în arendă prelevarea taxelor și impozitelor indirecte, răscumpără prizonieri englezi etc. Domeniul maritim al vapoarelor sale de comerț este în special Mediterana, dar ele parcurg și Atlanticul, și Marea Mînecii, și Marea Nordului fără a mai vorbi de marile fluvii: Loara, Ronul, Sena. „N-a fost străin de nici un obiect susceptibil de trafic". Intendența regală este cel mai bun client al lui. Ei, ca și altora, îi vinde lînă, postavuri, pînzeturi, pielărie, blănuri, sare, mirodenii, obiecte de artă. Armatei regelui îi furnizează hamuri și arme. Este interesat în tot felul de afaceri la Florența, în Spania, la Bruges. După ce intervine disgrația lui, el evadează și se refugiază pe lîngă Papalitate, marea putere economică a timpului și moare la Chios, vast emporiu genovez.

5. *A fost negustorul medieval un capitalist?* Este limpede că celebra teză a lui Werner Sombart după care epoca modernă — cu Renașterea și Reforma din secolul al XVI-lea —a creat noțiunea de „mare capitalist", nu mai poate fi acceptată astăzi cînd se știe mai bine ce a însemnat negustorul-bancher al Evului Mediu.

Fără îndoială, se cuvine mai degrabă a-l considera un precapitalist. În virtutea unei definiții stricte a capitalismului, dată de marxism, Evul Mediu nu a cunoscut capitalismul. Sistemul său economic și social a fost feudalitatea și în cuprinsul acestui context acționau comercianții. Dar aceștia au contribuit la spargerea structurilor feudale, la ruinarea lor. Acționînd — așa cum se va vedea — asupra evoluției agri-

cole intensificate de inserția capitalurilor urbane, cel puțin în regiuni de felul Italiei sau Flandrei, și grăbită prin lărgirea economiei mondiale *(Weltwirtschaft)* cu profunde repercusiuni asupra prețurilor agricole și industriale, marii negustori au pregătit apariția capitalismului. E.-A. Kosminsky consideră că sursa „acumulării primitive" a capitalului se află în exproprierea claselor rurale de pămînturile lor, mai ales în Anglia — negustorii nefiind străini de ea. De pe atunci încă, marele negustor medieval începe acțiunea sa de concentrare a mijloacelor de producție în mîna unor particulari, precipită procesul de alienare a muncii lucrătorilor și a țăranilor transformați în slujbași. Anumiți istorici marxiști, ca V.-I. Ruthenburg, studiind companiile florentine din secolul al XIV-lea, n-au pregetat chiar să recunoască în acele procedee începuturile capitalismului în sensul riguros al termenului. Pînă și un istoric ca František Graus care refuză ideea existenței capitaliștilor în Evul Mediu, admite totuși cîteva elemente de capitalism iar în Italia chiar mai mult decît atît. Are dreptate să protesteze împotriva unor concepții anti-științifice și anti-istorice care invocă „un capitalism veșnic" și să pretindă prioritatea studiului structurilor față de cel al mentalităților. Îl citează și pe Marx conform căruia „breslele medievale tindeau cu tărie să împiedice transformarea meșteșugarului în capitalist limitînd la foarte puțini numărul maxim de meseriași pe care un singur meșter îi putea folosi, posesorul de capital sau de marfă — continuă Marx — netransformîndu-se în capitalist decît atunci cînd cotele minime fixate pentru producție vor depăși cu mult maximul medieval stabilit". Dar autorul *Capitalului* face aici o confuzie: tributar al cunoștințelor istorice din vremea sa, el confundă cu meșteșugarii pe marii negustori care, de fapt, așa cum se va vedea, nu se sinchiseau defel de regulamentele breslelor și sub-evaluează considerabil dimensiunea calita-

tivă și cantitativă a influenței lor socio-economice.

Cu certitudine, nu trebuie uitat că economia medievală a fost fundamental rurală, că în orașe breslele reprezentau elementul predominant, marile afaceri comerciale nereprezentînd decît un strat superficial, dar nu e mai puțin real că prin masa financiară pe care o mînuia, prin amploarea orizontului său geografic și economic, prin metodele sale comerciale și financiare, negustorul-bancher medieval a fost un capitalist. El a fost capitalist și prin mentalitatea sa, prin genul său de viață și prin poziția sa socială.

Capitolul II
ROLUL SOCIAL ŞI POLITIC

Negustori şi oraşe. Oricare ar fi fost originile marilor negustori medievali, un fapt este cert: puterea lor economică se leagă de dezvoltarea oraşelor, acestea fiind centrele afacerilor lor. Şi tot în cadrul orăşenesc se vor înstăpîni impactul lor social, puterea lor politică — consecinţă şi chezăşie a puterii lor economice. Deşi această evoluţie n-a cunoscut un ritm egal, nu a fost perfect sincronică, şi a îmbrăcat forme diferite, se poate totuşi spune că în secolul al XIII-lea oraşele sînt dominate politic şi social de marii negustori. Fără îndoială că avîntul comunal nu se confundă cu dezvoltarea clasei acestora — cu toate că, de pildă, la Genova, asociaţia oamenilor de afaceri, aşa-numita „compagna", devine comuna încă din 1099, iar în zona germană Sfatul *(Rat)* se identifică cu marii neguţători —, totuşi clasa negustorească a jucat un rol capital, fiind totodată principala beneficiară a acelui avînt. La asemenea rezultate ea a ajuns datorită unor relaţii complexe cu celelalte clase şi categorii sociale: nobilimea, meşteşugarii, muncitorii, ţărănimea — fără a mai pune la socoteală şi Biserica, despre care se va vorbi în capitolul următor, precum şi autorităţile politice superioare, feudalii şi monarhii.

I. Rolul social al marilor negustori

1. *Negustori și nobili.* Între aceștia s-a petrecut o luptă: eliminare sau asimilare.

La Florența, lupta între „magnați" (nobili de viță veche) și „popolani", reuniți în corporații („Arti") în care predomină marii negustori, pare a se fi încheiat în 1293 prin promulgarea *Regulamentelor Justiției.* Membrii celor 147 de familii de „magnați" se văzură excluși de la funcțiile oficiale și chiar expuși unui regim penal excepțional. Dar, printre aceste familii, se găseau și comercianți deveniți între timp Cavaleri. Așadar, măsurile luate reprezintă în egală măsură lupta noii pături de negustori împotriva celei vechi cît și victoria burgheziei alcătuită din oameni de afaceri asupra nobilimii latifundiare — deosebirea dintre acestea două fiind foarte greu de stabilit.

În unele cazuri, nobilimea — a cărei putere scăzuse în urma declinului economiei rurale de tip feudal — s-a ținut în mod deliberat la o parte de activitățile comerciale care constituiau forța clasei negustorești, ca de pildă în Franța și Spania unde nobilii s-au abținut de la practicarea comerțului care, din punct de vedere juridic, îi ducea la pierderea privilegiilor lor și la renunțarea la ordinul căruia îi aparțineau; așa-numita „derogare" în ciuda eforturilor lui Ludovic al XI-lea. Dar adesea nobilii au căutat să se bucure de noile surse de profit, angajînd capitaluri în activități comerciale sau practicînd ei înșiși negoțul și afacerile bancare. Aceasta s-a petrecut mai ales cu mulți nobili italieni a căror adaptare era înlesnită de faptul că mulți dintre ei locuiau în orașe, fenomenul urban cunoscînd în Italia o continuitate din antichitate la perioada medievală, chiar dacă a înregistrat o descreștere în cursul Evului Mediu timpuriu. De altfel, unii nobili de țară se vor instala în orașe cînd acestea se vor dezvolta.

Toți acești nobili se contopiră cu noua clasă comercială, rezultînd uneori o aristocrație în care se amestecau vechi seniori feudali, foști dregători ai feudalității și regalității precum și noi bogătași. Pentru Genova, procesul acesta reiese din valoroasele studii ale lui André Sayous și Roberto Lopez, iar pentru Veneția din tot atît de frumoasele lucrări ale lui Gino Luzatto. „La Veneția — ni se spune — dogii sînt negustori, negustorii sînt amirali".

În orice caz, chiar și acolo unde noua clasă negustorească se compunea din oameni de rînd, din popor, și unde i-a fost dat acesteia să ducă o luptă de cucerire împotriva nobilimii feudale, pentru a-și dobîndi rangul social și puterea politică, opoziția între ea și vechea aristocrație se atenuă considerabil în secolele XIV și XV ca urmare a unei duble evoluții.

Într-o primă fază, înstărita burghezie comercială tinde să se îndepărteze de clasele populare de care se folosise în propria ei luptă de cucerire a puterii, dar de care începe a se teme cînd acele clase pretind limitarea sau chiar nimicirea dominației ei economice și sociale, precum și a hegemoniei ei politice. Negustorii — pentru care acum clasa periculoasă nu se mai situa deasupra lor ci sub ei — se îndreaptă spre cea ce mai rămăsese din vechea nobilime în scopul de a-și face din ea un aliat. La Florența, de pildă, la finele secolului al XIV-lea, marii negustori reintroduc pe vechii nobili la conducerea cetății.

Într-o a doua fază, comercianții bogați pătrund foarte repede în rîndurile nobilimii. Tendința aceasta se configurează foarte curînd, într-adevăr, prin diverse modalități: fie printr-o căsătorie fructuoasă care-i asigură negustorului accesul în vechea aristocrație — astfel cum notează un cronicar florentin din veacul al XIII-lea: „În fiecare zi vedem cîte un om de jos, foarte bogat, care vrea să se căsătorească cu o femeie săracă, dar

nobilă" —, fie prin adoptarea unui stil de viață care să-l apropie pe negustor de nobilime încît, curînd, este considerat ca un membru al acesteia. Îl vom vedea trăind în palatul său, participînd la turnire, purtînd pinteni și comportîndu-se precum cavalerii — cazul celebrilor negustori-bancheri Peruzzi din Florența care, de fapt, din punct de vedere juridic aparțin clasei populare. Sau, de pildă, unui agent de schimb din Bruges, Evrard Goederic, lumea i se adresează cu „Domnule", „Stăpîne", iar soției sale cu „Doamnă", „Stăpînă". Fiind și comandant al miliției urbane, negustorul luptă călare. Despre membrii familiei Cancellini din Pistoia, Villani scrie: „Nu erau prea vechi, dar fiind foarte avuți, deveniră toți cavaleri, oameni de valoare și de bine...". Iată o frumoasă alăturare de calificative preluate din vocabularul aristocratic și burghez.

O altă modalitate, și mai frecventă, este cea practicată de marele negustor care achiziționează pămînt, un domeniu feudal ce reprezintă în ochii lui, cel puțin la început, mai mult decît o investiție rentabilă, un mijloc de a urca pe scara socială trecînd pe treapta nobililor.

Acolo unde subzistă sau se dezvoltă o putere princiară sau regală — cheie de boltă a sistemului social — negustorii insistă ca să obțină diplome de înnobilare, ba chiar le cumpără o dată cu domeniile senioriale. Un studiu recent o dovedește în cazul familiei Jossard, burghezi bogați din Lyon.

Dar și mai lesne, marea burghezie comercială se va transforma într-o aristocrație de rentă, de robă (magistratură) sau de funcții înalte la sfîrșitul Evului Mediu, cînd multe familii de negustori vor renunța la afaceri fie ca urmare a neajunsurilor întîmpinate care îi vor face să prefere investițiile imobiliare și funciare, fie pentru că o viață de rentier li se va părea mai seducătoare decît aceea de trudă re-

clamată de negoț, fie prin constituirea monarhiilor centralizate care le va deschide noi debușeuri.

Iată, sumar, curba schematică a evoluției parcurse de două familii burgheze franceze.

La Toulouse, iată familia Ysalguier, a cărei ascensiune o relatează Ph. Wolff. Negustori, ei intră iute în nobilimea latifundiară fie cumpărînd proprietăți la țară, fie practicînd o adevărată „politică matrimonială", bine condusă. Apoi, devin militari, dar mai ales agenți regali; totodată dețin funcții municipale în calitate de căpitani. „După 1380 — spune Wolff — evoluția familiei pare încheiată. Nici un Ysalguier nu se mai dedă comerțului sau schimbului". Însă, venind momentul crizei feudalismului, acești nobili de dată recentă vor împărtăși declinul celor cu vechi trecut. „Starea către care tinde firesc negustorul este cea de nobil. Dar aceasta înseamnă, cel mai adesea, o stare de mediocritate, desigur cu onoruri și orgolii, oricum însă o stare de mediocritate".

La Lille, dr. Feuchère distinge șase stadii evolutive ale burgheziei locale, parcurse între secolul al XIII-lea și secolul al XIV-lea:

1) *Dobîndirea averii.* Veniți de la țară, viitorii burghezi se stabilesc în oraș unde deschid mici dughene. Fiii și nepoții lor rotunjesc averea adunată de părinți și astfel ajung să li se acorde calitatea de „burghezi". 2) *Participarea la Sfatul Orășenesc.* Odată consacrați burghezi, ei parvin la funcții municipale și participă la conducerea politică a urbei. 3) *Achiziționarea de domenii funciare.* Le dobîndesc prin cumpărări sau căsătorii. 4) *Înnobilarea.* O capătă de la mărinimia principilor ca răsplată a serviciilor aduse. De pildă, regele Carol al VI-lea înnobilează la 1391 pe Guillaume de Terremonde. 5) *Nobilimea de robă.* În timpul perioadei burgunde, devin slujitori princiari, ceea ce le conferă starea de nobil celor care

încă n-o obținuseră. 6) *Nobilimea militară.* Devin cavaleri, accedînd deci și la acest tip de noblețe.

Așadar, la originea evoluției descrise mai sus se află operațiile de schimb și comerțul de postavuri. După stadiul al 4-lea nu se mai practică negoțul, iar stadiile 5 și 6 nu sînt atinse decît de vreo zece familii.

Astfel, se poate spune că între negustor și nobil nu a existat un antagonism profund decît în scurta perioadă de aprigă luptă împotriva constrîngerilor feudale ale Evului Mediu timpuriu. În rest, aproape peste tot o dublă mișcare inversă, dar convergentă de îmburghezire și de înnobilare i-a condus unul către altul. Iar atunci cînd a avut loc lupta de care vorbeam, aceasta s-a dat în definitiv între vechea și recenta nobilime, cea din urmă rezultată din fuziunea celor două categorii de negustori — de proveniență aristocrată și de proveniență burgheză.

2. *Negustorii și clasele populare urbane.* În numeroase orașe totuși negustorii continuau să se recruteze „din popor". Ar fi o eroare dacă s-ar crede că „poporul" era format dintr-o singură clasă. Negustorii și bancherii bogați constituiau o categorie distinctă și multă vreme dominantă.

Despre deosebirea dintre aceștia și lumea meșteșugarilor, Armando Sapori a scris o pagină strălucită în care descrie „coexistența a două lumi":

„De o parte, lumea tradițională și, în consecință, esențialmente medievală, cu tipica ei organizare a meseriilor ... Este lumea meșterilor și a ucenicilor, lumea atelierelor nenumărate în care o mulțime modestă de meseriași — cel mai adesea analfabeți și inculți — lucrează pentru o piață restrînsă la întinderea unui oraș sau chiar a unui cartier și folosește ca mijloc de schimb moneda măruntă *(„piccoli").*

De cealaltă parte, dar alături de această lume mică, trăia o lume de avangardă: aceea a organizării unor companii comerciale internaționale, stăpînele unor antrepozite bogate în care se acumulau mărfurile cele mai prețioase și în care oameni cu lungă și verificată experiență și, totodată, înzestrați cu o cultură neobișnuită și variată, oameni cu vederi îndrăznețe și cu ambiții neînfrînate, tratau afaceri comerciale și financiare cu principalele centre economice din țările de peste munți și mări, revărsînd valuri de fiorini de aur precum și moneda curentă a tuturor țărilor din lume.

Aceste două lumi erau organizate în același fel pe dubla bază a legilor morale ale Bisericii și a celor juridice ale orașului și meseriilor. Nu e deci de mirare că acei cercetători care, în materie de izvoare, nu au consultat decît „statutele", au ajuns la viziunea și cuprinderea unei singure lumi: a breslelor. Dar, în timp ce pentru meseriași aceste legi erau efectiv obligatorii — ceea ce le făcea pe deplin eficiente și le permitea să frîneze eventuale inițiative, reducînd astfel la același nivel orice mod de viață și activitate —, pentru marii comercianți ele aveau o valoare mai mult formală decît substanțială. Fiind stabilite, în ultimă analiză, de către cei care jucau un rol preponderent în politica comunelor și economia breslelor — în ciuda existenței unui complicat mecanism al consiliilor, votărilor și tragerilor la sorți — acele legi nu reprezentau pentru cei favorizați decît un fel de ecrane binefăcătoare în spatele cărora puteau nevătămați să-și exercite o activitate care, fără risc, le îngăduia să-și atingă scopurile proprii. Iar dacă uneori se ivea cîte un obstacol în cuprinsul legilor pe care, în fond, ei înșiși le redactaseră cu extremă dibăcie, în care caz violarea legii nu mai putea fi mascată sau justificată, atunci respectivul obstacol era

suprimat cu egală pricepere și îndrăzneală — fapt care nu este caracteristic numai Evului Mediu... Dar, dacă interpretăm *ad litteram* legea statutară și dacă ne gîndim că toți oamenii erau egali în fața legii, atunci rămîne inexplicabilă alcătuirea unor averi fabuloase, a unor monopoluri și trusturi, într-un cuvînt constituirea unei organizări economice care nu a fost cu nimic mai prejos de ceea ce, ulterior, istoricii și economiștii au numit de comun acord „organizarea capitalului".

Abstracție făcînd de orașele care nu au cunoscut regimul de breaslă — ca Genova — sau în care organizarea în bresle nu a luat ființă decît tîrziu în veacul al XV-lea — ca Lyon și Poitiers —, oriunde a existat acest regim corporativ, el nu numai că nu a stingherit pe marii negustori, dar, dimpotrivă, a reprezentat pentru ei unul din mijloacele lor de dominare a lumii meșteșugarilor; într-atît, încît în final lumea aceasta nici nu a mai beneficiat de acea „coexistență" în care își avusese locul ei, fie și modest.

De pildă, la Florența, deosebirea ce se făcea între „Popolo grasso" și „Popolo minuto" implica și clasificarea breslelor — denumite „arte" — în *arte majore* regrupînd pe marii negustori și *arte minore* alcătuite din meseriași. Mai mult chiar, din cele 21 de bresle florentine, predominante nu au fost în mod obișnuit cele 11 bresle majore ci numai primele 5 din această categorie, anume acelea care cuprindeau în exclusivitate oamenii de afaceri cu rază de acțiune internațională: marii importatori-exportatori, „Artele" din Calimala, cei ce se ocupau cu schimbul, cei ce practicau comerțul cu lînă, apoi cei cu mătasea (Por Santa Maria) și în fine breasla medicilor, băcanilor și negustorilor de mărunțișuri — toți reuniți într-o unică breaslă sau „artă" legată de comerțul cu toate produsele denumite „mirodenii" și din care un manual din epocă enumeră 288 di-

ferite. Dominația economică și politică exercitată la Florența de acele cinci bresle — reflectată în rolul jucat de Tribunalul comercial al Mercanziei, înființat încă din 1308 ca o adevărată emanație a acelei dominații — a fost studiată de Armand Grunzweig care a arătat luptele purtate cu Mercanzia de către dughenarii și meseriașii din breslele minore, mai ales pentru anularea sau „adormirea" (amînarea *sine die*) a datoriilor contractate de ei față de negustorii-bancheri.

Firește că înstăpînirea acestora era și mai mare asupra muncitorilor, în special în cele două regiuni în care se poate vorbi de existența, chiar și în Evul Mediu, a unui proletariat muncitoresc datorită prezenței unor mari industrii de tip capitalist: Flandra cu industria ei textilă și Italia centrală și de nord cu industriile textile și navale. Deseori, de altminteri, meșteșugarii și muncitorii se aflau față de negustorul-bancher pe același palier de subordonare economică, iar la Florența, de pildă, asistăm în secolele XIV și XV la o adevărată proletarizare a micilor meseriași.

Numeroase și puternice erau mijloacele de presiune și opresiune ale negustorilor asupra acestor categorii sociale.

Vom încerca să le arătăm folosindu-ne de cazul acelui negustor-postăvar din Douai, pe nume Jehan Boinebroke, de la finele veacului al XIII-lea.

O întreagă serie de documente extraordinare parvenite pînă la noi și pe care, într-o admirabilă și celebră carte, Georges Espinas le-a editat și comentat, ne redau genul de legături dintre acest negustor și ansamblul „angajaților" și „îndatoraților" săi: vecini de condiție modestă, debitori, furnizori, servitori, muncitori, mici patroni și salariați care „lucrau în sau pentru întreprinderea sa de produse din lînă". Întrucît moștenitorii săi, dînd curs executării unei clauze tes-

tamentare, promiseseră despăgubiri celor pe care decedatul îi lezase în viață fiind, cîțiva dintre aceștia îndrăzniră să reclame; este tocmai textul acestor reclamații însoțite de un oarecare număr de piese justificative pe care îl posedăm.

Pe toți acești oameni mărunți, Boinebroke îi avea la mînă mai întîi prin puterea sa economică: *avea bani.* Totuși, de la debitori, reclama rambursarea înainte de termen, le punea sub sechestru cu forța bunuri luate drept amanet, le cerea sume cu mult mai mari decît cele ce i se datorau, uneori atingînd triplul datoriei.

Deținea locul de muncă. Toți depindeau de el ca să trăiască: nu numai lucrătorii și lucrătoarele pe care îi angaja pe banii săi ca să muncească fie la el acasă, fie la domiciliul lor, dar și micii meseriași ale căror unelte erau adesea proprietatea sa și care nu puteau să-și procure materia primă decît numai de la el, iar produsul muncii lor nu-l puteau vinde decît numai prin el. Or el îi înșela și la calitatea și la greutatea materiei prime, pretinzîndu-le sume exorbitante. Cît privea salariile sau prețul ce le datora pentru diverse achiziții, „el plătea puțin, prost sau deloc", practicînd frecvent plata în natură *(„truck system").*

Deținea cazarea. Ca majoritatea marilor negustori, Boinebroke poseda numeroase corpuri de casă, un plasament cu atît mai interesant cu cît, ca și ceilalți, le închiria muncitorilor, clienților și furnizorilor săi. Locuind așadar la el, într-un fel de cartier muncitoresc încă foarte embrionar, toți aceștia depindeau și mai mult de el. Drept chirie, munca lor, însă tot el era cel ce le procura posibilități de lucru cu mult inferioare chiriei stabilite pentru ca să-i aibă și mai bine la mînă. „Se poate spune că, locuind în casele sale, aceștia deveneau adevărați prizonieri ai temnicerului care era

Boinebroke". Peste tot, de altfel, influența exercitată de marii negustori asupra proprietății urbane era considerabilă: la Lübeck de exemplu, ei posedau terenurile cele mai bune, la colțul străzilor principale, hambarele de grîne și magaziile din port, iar în oraș stăpîneau construcțiile indispensabile pentru practicarea unor meserii — cuve, cuptoare și tot ansamblul clădirilor pieței —, aceasta fiind singurul loc din oraș unde meșteșugarii puteau vinde și uneori produce, așa cum era cazul făurarilor.

Pe toți acești oameni modești, Boinebroke îi zdrobea sub greutatea puterii sale sociale. Față de aceștia făcea uz cînd de dispreț, cînd de forță, iar cu femeile — „pe care în mod fățiș le disprețuia" — era de o ironie crudă: unei boiangițe căreia îi sechestrase fără nici un drept marfa, îi strigă: „Du-te, cumătră, de te apucă să fierbi rufe dacă ești în nevoie: îmi stă pe suflet să te văd așa!" Și cum femeia, silită să accepte, totuși încă protestează, Boinebroke adaugă: „Cumătră! După cîte știu, nu-ți datorez nimic, dar, uite, am să te înscriu pe testamentul meu". Iar Georges Espinas notează: „... patricianul se juca cu femeia pe care o nimicea cu vorbele sale precum se joacă pisica cu șoarecele pe care-l va gîtui: este exact contrastul dintre atotputernicie și extrema neputință".

Alteori, negustorul se arăta mînios, ca în cazul acelui chiriaș care, de fapt, îi plătise chiria stabilită, dar refuza să-i plătească o chirie mărită: „Jupîn („messire") Jehan s-a mîniat și l-a dat afară din casa sa în chip nelegiuit și fără judecată". Sau, folosește forța: un țăran, refuzînd să-i vîndă roiba de pe ogorul său la un moment dat cînd prețul plantei crescuse, plantă pe care de altfel apucase s-o vîndă altuia, se trezește cu Boinebroke pe țarina sa însoțit de doi muncitori de-ai săi și „cu forța este pus

să-și dezgroape roiba și să o care la domiciliul negustorului", bietul țăran „neobținînd nici o lețcaie pe ea".

Față de asemenea aroganță, smeriții interlocutori ai lui Boinebroke nu îndrăzniră nici după moartea acestuia să se revolte în cursul anchetei reparatoare. „Fuseseră atîta vreme și atît de tare oprimați, încît și acum se supuneau soartei lor. Sentimentul acesta care dăinuise de-a lungul vieții postăvarului devenise suficient de puternic pentru ca să persiste și după dispariția lui, reducîndu-i la oarecare timiditate în depunerea plîngerilor lor. Amintirea tiranică a mortului pare că încă planează asupra lor și-i apasă, îi frînează și îi terorizează chiar și atunci cînd, plini de reticență, își reclamă drepturile în fața executorilor testamentari ai decedatului, într-un mediu social care nu este al lor ci dimpotrivă, cel căruia îi aparținuse opresorul lor.

Dar au fost, în vremea aceea, și reacții uneori violente. Grevelor, răscoalelor, li se adaugă adevărate mișcări revoluționare care fac din secolul al XIV-lea un secol de crize sociale cu episoade violente — crize complexe, dar în care un aspect esențial îl constituie tocmai revolta meseriașilor și muncitorilor exploatați împotriva marelui negustor.

Atunci însă, revoltații se izbesc de ultimul palier al puterii marelui negustor și anume *puterea sa politică*. Aceasta, foarte de timpuriu, îi încununase reușita comercială și averea: stăpîni ai comunelor italiene, iată-i pe negustori și mai stăpîni în consiliul orășenesc, în Sfatul *(Rat)* orașelor germane unde elaborează un drept urban care integrează acel *jus mercatorum* primitiv. Pînă tîrziu lucrurile se vor petrece astfel. În 1433, Hans Popplau din Liegnitz se instalează la Breslau. Vărul său, Andreas, vine și el acolo după cîțiva ani. Împreună fondează o societate comercială care se

ocupă cu traficul postavurilor, scrumbiilor, untdelemnului, mirodeniilor, pielăriilor, aurăriei, argintăriei. Le cumpără în Țările-de-Jos și le revînd în Bavaria, Austria, Boemia, Polonia. Hans intră în *Rat*-ul orașului Breslau unde va rămîne pînă în momentul morții sale în 1456. În 1448, devine primar. Fiul său, Markus, este și el membru al *Rat*-ului din 1483 pînă în 1499, timp în care continuă să se ocupe de afaceri.

Boinebroke, el însuși, fusese consilier municipal la Douai, ales cel puțin de nouă ori. Se știe că îndeplinea această funcție în 1280, de pildă, cînd — împreună cu colegii săi, care aparțineau aceleiași clase sociale — a reprimat „cu aprigă energie" o grevă revoluționară a țesătorilor. „Legea care ar trebui să-l pedepsească și să răzbune pe victimele sale, îl salvează, căci el a făcut-o și el o aplică. Pentru a înțelege procesul (și chiar pe el), să nu separăm niciodată politicul de economic: primul a îngăduit și a atras pe al doilea iar al doilea, la rîndul său completează și consolidează pe cel dintîi: politicul legalizează economicul și mereu i-a legalizat abuzurile".

Să fi fost Boinebroke o excepție? Ne-ar place s-o credem și, desigur, anumite trăsături de caracter personale vor fi întărit oarecare atitudini, oarecare comportamente. Dar, așa cum notează Georges Espinas, cum de altfel o confirmă prea multe documente, Boinebroke reprezintă un tip, tipul caracteristic al unei categorii sociale al cărei comportament social a fost deosebit de feroce, bazat fiind pe structurile economice și politice.

3. *Negustori și țărani.* Dacă contactele dintre negustori și țărani au fost, în ansamblu, mai puțin strînse decît cu celelalte clase sociale, ele au fost totuși mai numeroase și mai importante decît ne închipuim. Orașele și satele nu erau izolate unele de altele în Evul Mediu. Pe plan economic, demografic, politic, au existat relații și acesta este un fapt capital. În regiu-

nile foarte urbanizate, unde negustorii deveniră puternici de timpuriu, influența lor s-a făcut repede resimțită la țară. La început au contribuit la eliberarea țăranilor, căci aceasta constituia în același timp un mijloc de luptă împotriva seniorilor feudali, o ocazie de a răscumpăra moșiile nobililor ce se vedeau dintr-o dată rămași fără mînă de lucru, ba chiar și a unor țărani proprietari de pămînt tentați de prețul ce li se oferea și, în fine, un prilej de a găsi pentru industriile și negoțul lor o mînă de lucru ieftină datorită emigrării către oraș a țăranilor dezrobiți.

În anumite regiuni, negustorii au zdruncinat din temelii condițiile de viață ale țăranilor și modul de exploatare a pămîntului. Datorită capitalurilor lor, au investit în pămînt, ameliorînd prin aceasta tehnica agricolă, ca de pildă în Flandra sau în Cîmpia Padului unde au procedat la mari lucrări hidraulice și au răspîndit morile. Cu spirit inventiv și folosind metode comerciale, au ameliorat de asemenea și producția agricolă, raționalizînd-o într-o oarecare măsură. În sfîrșit, grație orientării lor comerciale și deprinși să reacționeze profitabil la orice conjunctură economică, negustorii au putut să procedeze uneori și la o reconvertire a culturilor agricole ca remediu față de crizele ce interveneau cînd și cînd; au înlocuit agricultura cu creșterea vitelor pentru a satisface nevoile din industria textilă, ca de pildă în Anglia și în zona orașului Metz; au sporit considerabil cultura roibei necesară în boiangerie, ca în Flandra; apoi, în veacurile al XIV-lea și al XV-lea au asigurat progresul culturilor de drobușor, albăstrele, vinețele — din care se fac vopsele — pe care negustorii din Toulouse, de exemplu, le-au răspîndit în vaste zone din sud-vestul Franței; sau, impulsul dat în Italia de către negustorii florentini culturilor de dud atunci cînd mătasea din Turkestan ajungea mai greu în Europa. De asemenea, negustorii au tot interesul să ajute aproviziona-

rea orașelor unde domină politic. Și atunci, ocrotesc agricultura, încurajează anumite culturi precum vița de vie, arborii fructiferi. Una din faimoasele fresce ale lui Ambrogio Lorenzetti, din Palatul Comunal de la Siena, înfățișează efectele la țară ale „bunei guvernări" asigurate de burghezia comercial-bancară.

Totuși, să nu se creadă că țăranii n-au avut decît de cîștigat din toate aceste legături. N-au beneficiat de sprijinul negustorilor decît încheind cu ei contracte care — în schimbul capitalului, procurării capetelor de vite, uneltelor și semințelor — nu le impuneau doar obligații generatoare de progres, ca de pildă defrișări, exploatarea pădurilor, construirea unor clădiri necesare, ci îi constrîngeau să lase negustorului — deci investitorul — cea mai mare parte din profit. În regiunea Metz, ne spune J. Schneider, țăranii de pe domeniile burgheze au cîștigat „libertatea personală, dar cu dependența economică".

Cînd, începînd cu secolul al XIV-lea, criza economică a lovit în mod deosebit satele, atitudinea negustorilor față de țărănimea care depindea de ei s-a înăsprit, cu atît mai mult cu cît această criză atrăgea și mai puternic capitalurile către achiziționarea pămîntului. E drept că foarte devreme negustorii achiziționaseră bunuri funciare — semn și izvor tradițional de bogăție și prețuire socială —, dar curentul acesta s-a accelerat începînd cu secolul al XIV-lea, accentuînd tendința unor mari negustori de a deveni rentieri. Sînt cunoscute celebrele „case la țară" ale Medicilor, case care nu erau doar rezidențe somptuoase, dar și centre de exploatare. Se prea poate însă ca familia Alberti să redea cel mai sugestiv evoluția către o adevărată ruralizare, fenomen care a inspirat unui membru al acestei familii, faimosul Leon Battista, inițierea în secolul al XV-lea a unei întregi serii de norme economice și etice.

Totodată, în industria textilă cu precădere, negustorii au căutat să găsească în mediul rural mai mult decît înainte o mînă de lucru ieftină. Industria textilă marsilieză făcea astfel să lucreze, în afară de sud-estul Franței, regiunea lioneză, regiunea Bresse, și chiar regiunea Chartres. În timp ce negustorii din vechile centre textile, ca de pildă Gand, încercau prin toate mijloacele, inclusiv forța, să se opună dezvoltării acestei industrii concurente, ceilalți negustori, din noile centre, își clădeau averea pe ea, dar supunînd riguros mîna de lucru țărănească. În Italia, clauzele contractelor de dijmășie devin tot mai draconice; se dezvoltă o categorie de salariați agricoli ale căror condiții de viață sînt încă și mai mizere; situația micii țărănimi se agravează și se constată chiar o adevărată reacție din partea negustorilor proprietari de pămînt care, reînviind fostele redevențe senioriale, tind să-l readucă pe țăran la starea de șerb. Toată această evoluție este însoțită de un dispreț în creștere față de cei „de la țară", așa-numiții *rustici*, cu amplu ecou în literatura secolului al XV-lea inspirată de burghezia negustorească.

II. Aspecte ale dominației politice exercitate de burghezia negustorească

Astfel, întemeiată pe bani, pe rețeaua afacerilor și pe puterea ei politică în orașe, burghezia negustorească a constituit în Evul Mediu o adevărată clasă, avînd un spirit de clasă și care l-a făcut pe Y. Renouard să afirme cu privire la Florența: „Este efectiv un regim al clasei pe care l-a stabilit dominația politică a oamenilor de afaceri". Această clasă poate cu drept cuvînt fi numită patriciat, cu toate rezervele exprimate de eminenți istorici față de acest termen.

„Ce este în definitiv acest patriciat? — scrie J. Lestocquoy. Este o clasă socială a cărei

configurație nu a dobîndit o confirmare juridică, căci nu pot fi confundate cu burghezia acele grupuri de oameni destul de închise. Este o fracțiune a burgheziei, deseori cea mai bogată, dar mai ales cea mai puternică prin înstăpînirea exercitată asupra conducerii orașului. Clasa aceasta nu cîștigă întreaga ei amploare decît în orașele unde industria și comerțul dezvoltat oferă posibilități de îmbogățire aproape nelimitate".

Fără îndoială, apogeul patriciatului se situează în secolul al XIII-lea, după care în veacurile următoare, sub influența crizelor economice, o evoluție socială și politică va limita întrucîtva atotputerea patricienilor.

Chiar dacă mișcările revoluționare urbane nu vor fi decît fugare vîlvătăi repede stinse, clasele mijlocii de meșteșugari vor reuși deseori să împartă cu marii comercianți puterea politică asupra orașelor.

Printre motivele care au răsculat oamenii de rînd ai orașelor împotriva tiraniei patriciatului — sub lozinca „Jos, oamenii bogați!" — alături de reacțiile mizeriei care îi ridica pe cei săraci împotriva negustorilor capitaliști, mai trebuie menționate și resentimentele față de gestionarea finanțelor orășenești de către patricieni.

Tot ei, fiind la putere, stabilesc impozitul. Este suficient ca să-i facă nepopulari. Dar nepopularitatea lor atinge culmea pentru că, după ce au stabilit impozitul, ei se auto-dispensează de a-l plăti, tot greul căzînd astfel pe spinarea săracilor. Iată un text celebru al lui Beaumanoir, extras din faimoasele sale *Coutumes du Beauvaisis*, care relatează foarte clar situația:

„Multe reclamații se ivesc în orașele eliberate de jugul feudal cu privire la birul stabilit, căci deseori se întîmplă ca oamenii bogați care guvernează afacerile în oraș să declare mai puțin decît datorează ei și fa-

milia lor și, în plus, fac și pe alți bogătași să beneficieze de aceleași avantaje, încît tot greul cade pe ansamblul oamenilor săraci".

Frauda fiscală căpătă asemenea proporții încît izbucniră uneori scandaluri, ca la Arras unde un membru al renumitei familii de bancheri, familia Crespin, „uitase" să declare 20 000 de livre.

Mai mult încă: frauda fiscală este însoțită de risipa banilor publici din care o parte ajunge în casele de bani ale marilor negustori. Orașele se îndatorează, dau uneori faliment precum Noyon; sau, celebrii comercianți Bardi și Peruzzi din Florența care, în 1343, caută să pună mîna pe putere pentru a evita falimentul, tot așa cum însuși Laurențiu Magnificul, aflîndu-se într-o situație financiară critică, nu va ezita pentru redresarea firmei Medici să-și tragă banii necesari din Casieria comunală destinată înzestrării tinerelor fete sărace.

1. *Negustorii „democrați"*. Poate că cel mai ciudat este rolul pe care l-au jucat anumiți mari negustori, anumiți membri ai patriciatului în cursul unor mișcări „democratice" sau chiar de-a dreptul revoluționare. În acest sens, Jacques Van Artevelde și Etienne Marcel reprezintă două exemple bine cunoscute:

Etienne Marcel, staroste al negustorilor parizieni, aparținea uneia dintre cele mai mari și mai bogate familii de postăvari ai orașului. Dintru început, opoziția sa față de politica regală a fost aceea a clasei din care făcea parte, ostilă nobilimii feudale care constituia anturajul monarhiei ca și slujitorilor acesteia care căutau să-și exercite controlul asupra afacerilor comerciale. Profitînd de înfrîngerea de la Poitiers și de regența tînărului principe moștenitor Carol, el voi să răscoale Parisul pentru ca astfel să impună regentului și consilierilor săi condițiile burgheziei. Scopul lui era în primul rînd reducerea taxelor fiscale care împovărau ora-

șele. Dar pentru a-și cîștiga Parisul de partea sa, trebuia să se sprijine pe oamenii de rînd ai orașului. Ulterior, cînd izbucni Jacqueria, el evită să se compromită cu această mișcare revoluționară și o abandonă sorții. Dar, antrenat de la sine de consecințele firești ale luării sale de poziție și gîndindu-se totodată la o revoluție politică ce ar fi înlocuit dinastia de Valois cu dinastia de Navarra în persoana lui Carol cel Rău, a devenit din ce în ce mai mult purtătorul de cuvînt al poporului de rînd. În final, este și el măturat de o reacție a claselor dirigu-itoare care profită — dacă nu de complicitatea — cel puțin de pasivitatea claselor populare nedispuse să susțină pînă la capăt un tribun ce nu era cu adevărat de-al lor. Moare asasinat la 31 iulie 1358.

Ura patricienilor față de acești negustori „democrați" pare să fi fost moștenită de istorici care, deseori, n-au vrut să vadă în ei decît niște „agitatori". În acest fel sînt descriși de cronicarii „reacționari" din vremea lor. Pentru patricianul florentin Villani, Artevelde a fost un individ de disprețuit, de „josnic neam și meserie", a cărui moarte îi prilejuiește o concluzie moralizatoare: „Acesta este în general sfîrșitul oamenilor îngîmfați care își arogă dreptul de a fi conducătorii comunelor".

De asemenea, pe Henri de Dinant care, la Liège, a reprezentat și el un astfel de „burghez democrat", cronicarul Jean de Hocsem îl tratează drept demagog („ductor populi"), iar Jean d'Outremeuse spune despre el: „Împingea poporul să se ridice împotriva seniorului și împotriva clericilor și era foarte ascultat... a fost atît de fals și trădător și lacom încît nu făcea doi bani din cauza invidiei pe care o arăta fiecăruia". F. Vercauteren îi restituie adevărata față, lăsîndu-ne un portret al său valabil pentru toți semenii lui:

„Era un burghez bogat, membru al patriciatului, dar nu din acele vechi familii care

dețineau puterea politică la Liège. Inteligent, ambițios și bun vorbitor, a dorit să joace un rol personal în conducerea treburilor orășenești, a vrut să elibereze burghezia de autoritatea principiară și să distrugă în acest scop oligarhia consilierilor municipali. S-ar părea de asemenea că a încercat să realizeze o strînsă alianță între principalele orașe din zona Liège pentru a opune politicii principelui o politică a burghezilor. Ca să ducă la bun sfîrșit planurile sale, și-a atras masele populare care erau încă excluse de la orice participare la puterea politică, dar care, totuși, erau încă de pe atunci coapte pentru o astfel de participare. Cu alte cuvinte el a înțeles și s-a folosit de o mișcare adîncă ce își căuta conducătorul. Amestecul său a dat impuls luptei dintre popor și o parte a patriciatului sprijinită de prinț, în timp ce o fracțiune a clerului rămînea neutră. Dar, robit de cei prin care se ridicase, silit încetul cu încetul la o atitudine din ce în ce mai violentă și mai revoluționară, el se văzu abandonat de patricienii care îl urmaseră inițial, dar pe care, în final, îi speria radicalismul de care dădea dovadă. Din politic, cum fusese mai întîi, curentul propulsat de el devenise social; astfel încît, la urmă, Henri de Dinant nu se mai poate baza pe ajutorul maselor și, din acel moment, este tratat drept un „democrat", ba chiar un demagog — așa cum îl declară Hocsem. Aceasta și explică importanța și vigoarea coaliției ce se formă împotriva lui și care a reunit pe principe, pe nobili și pe patricieni. Învingătorilor săi nu le-a fost greu să lase posterității o imagine deformată a tribunului ce a fost considerat un agitator de joasă speță, un instigator de politică demagogică. Lectura cronicarilor din secolul al XIV-lea din Liège arată succesul avut de această versiune perpetuată de altfel pînă în secolul al XIX-lea".

Este sigur că în multe asemenea cazuri, rivalități personale în cuprinsul patriciatului — concurența în afaceri și în goana după prestigiu — ca și ambiții personale au putut juca un rol însemnat. Interesul i-a alăturat deseori pe bogătași de cei săraci. Măcelarii avuți de pildă — precum faimosul Caboche de la Paris — care au însuflețit mișcări revoluționare, voiau fără îndoială să se slujească de popor pentru a învinge disprețul manifestat față de ei de restul marii burghezii în ciuda averii ce-o făcuseră. Și la Metz, astfel de oameni au fost adesea „elementul revoluționar cel mai activ". Nu e mai puțin adevărat însă că în multe cazuri, acești transfugi, dezgustați de egoismul și ferocitatea clasei lor, conștienți de o evoluție ce-și urma cursul în ciuda încăpățînării patricienilor agățați de privilegiile obținute, n-au făcut altceva decît să se supună glasului conștiinței și inteligenței lor.

Dar, în realitate, nimic — nici măcar, de exemplu, acțiunea întreprinsă în comun la Tournai în 1280 de o serie de patricieni reuniți în acea „confrérie des Damoiseaux"* — n-a putut împiedica în interiorul patriciatului desfășurarea unor aprige rivalități politice, în fond expresia unei rivalități în afaceri.

A) *Lupta clanurilor burgheze.* Conflictele între marile familii patriciene sînt deosebit de ilustre pentru Italia. Ele se află adesea la baza opoziției dintre guelfi și ghibelini, ca de pildă la Genova unde din cele patru mari familii, cele patru „triburi": familiile Fieschi și Grimaldi sînt guelfe, în timp ce familiile Doria și Spinola sînt ghibeline. Dar mai ales la Florența, conflictele de acest gen au fost cele mai faimoase: între „Negri" și „Albi" (imortalizate de Dante), între Alberti și Albizzi la finele secolului al XIV-lea, între Albizzi și Medici, între Medici și Pazzi în veacul al XV-lea. Triumful

* Frăție a gentilomilor încă neridicați la rangul de cavaleri (n. trad.).

în politică, expulzarea adversarului, iată mijloace eficiente prin care o anume familie putea să distrugă afacerile concurentului și să se descotorosească de el. Așa s-a întîmplat cu marea companie a familiei Alberti care a decăzut și a dat faliment după venirea la putere a familiei Albizzi.

Desigur, în ultimele două secole ale Evului Mediu, rivalitățile în cuprinsul marilor familii negustorești sînt mai puțin semnificative și mai puțin importante decît sprijinul din ce în ce mai hotărît adus de această clasă noilor structuri politice în care ea întrevede o pavăză împotriva ascensiunii claselor populare și a pericolului reprezentat de anumite mișcări revoluționare, anume tirania și monarhia centralizată, acolo unde apar (nu a fost cazul de pildă în Germania).

B) *Negustorii și seniorii.* În Italia, marii negustori au favorizat nașterea și consolidarea senioriilor. Dacă anumite rivalități au putut exista, periclitîndu-le activitatea, mai ales atunci cînd senioriile erau alcătuite de vreo mare familie de negustori-bancheri — precum cea a Medicilor din Florența —, nu e mai puțin adevărat că ele n-au fost de talie a împiedica consensul profund al întregii mari burghezii comerciale italiene față de regimuri politice care garantau securitatea averilor lor prin forță și demagogie.

2. *Negustori și prinți.* Foarte de timpuriu această mare burghezie comercială a jucat și un rol politic pe lîngă prinți și suverani. Evident, temeiul acestuia trebuie căutat în ajutorul bănesc și economic acordat de negustorii-bancheri.

Astfel, un Benedetto Zaccaria își pune flota și priceperea sa de marinar în serviciul regilor Franței și Castiliei al căror amiral este. Pentru Filip cel Frumos, el reorganizează arsenalul din Rouen și trasează programul construcțiilor navale ale acestuia.

Sau, un Dino Rapondi, negustor-bancher din Lucca, cu un rol de diplomat și de „adevărat ministru de finanțe" pe lîngă cei doi duci de Burgundia și comiți de Flandra: Filip cel Îndrăzneț și Ioan Neînfricatul.

De asemenea, marile acțiuni militare și politice care necesitau o concentrare masivă de capital bănesc i-au adus în prim-plan pe negustorii italieni.

În acest sens, mai întîi Cruciadele. Oamenii de afaceri din Genova, Pisa, Veneția procură Cruciaților vase, bani și toată aprovizionarea, folosindu-se de metode uneori la fel de subtile precum aveau să fie bonurile trase asupra tezaurului regal cu care negustorii genovezi au finanțat Cruciada a VII-a a regelui Ludovic cel Sfînt. Dar comercianții nu se mulțumesc numai cu beneficiile obținute din aceste vînzări sau împrumuturi, ei preiau și controlul vieții economice în teritoriile cucerite de Occidentali. În vreme ce venețienii se instalează la Bizanț după Cruciada a IV-a, mari negustori cum ar fi Embriaci, administrează în numele Genovei coloniile acesteia din Siria și Palestina.

Apoi, o altă sferă de acțiune la îndemîna negustorilor: cucerirea regatului de Napoli de către angevini cu ajutorul Papalității. În lupta dintre Papi și împărații germani, conflictul cu fiii lui Frederic al II-lea și mai ales cu fiul natural al acestuia, Manfred — stăpîn pe Italia meridională și Sicilia — trece, după 1250, pe primul plan. Ghibelinii, partizani ai lui Manfred, sînt învingători la Siena și Florența, drept care principalii negustori-bancheri din aceste orașe, în relații de afaceri cu Sfîntul-Scaun, emigrează sau sînt exilați. Acestora li s-a adresat Clement al IV-lea (de obîrșie din Champagne și foarte la curent cu operațiile financiare interna-

ționale) pentru finanțarea cuceririi regatului de Napoli, acțiune încredințată de Papă lui Carol de Anjou, fratele lui Ludovic cel Sfînt, și „botezată" *Cruciadă*. Acțiune de mari proporții, cu riscuri enorme. Pentru a-i atrage și hotărî pe oamenii de afaceri florentini exilați, Papa se angajează în schimbul capitalurilor avansate să le lase lor produsul impozitului pe Cruciadă recuperabil la bîlciurile din Champagne, tezaurul pontifical, bunurile bisericilor din Roma și — silit de necesități — chiar și obiectele prețioase, în speță vasele de cult din aur și argint din capela sa, dar și alte vase din tezaurul său personal. Prin victoria trupelor franceze și instalarea angevinilor la Napoli se deschide în fața bancherilor lui Carol de Anjou, pentru mai bine de un secol, stăpînirea economică a Italiei de Sud și a Siciliei. Printre ei își vor alege regii angevini principalii consilieri. Povestea familiei Acciaiuoli din Florența este edificatoare: la începutul secolului al XIV-lea, un Acciaiuoli este șambelan al regelui René, vicar regal și senior de Prato. Fiul său, Niccolò, are un destin și mai strălucit: mare om de afaceri, priceput în ale administrației, diplomat fără pereche, mai este, pe deasupra, înzestrat și cu însușiri fizice care-l fac favoritul împărătesei Caterina de Courtenay și al reginei Ioana I. În fiefurile sale, căpătate în Grecia și Italia, duce o viață strălucitoare de mare senior; ambasador al Papei la Avignon, este un fel de „făcător de regi", iar o frescă a lui Andrea del Castagno ni-l arată în plinătatea mîndrei sale figuri de mare seneșal* al Regatului Siciliei.

Vaste posibilități într-adevăr se deschiseră în fața negustătorilor italieni prin gestiunea finanțelor Sfîntului-Scaun. În vre-

* Înalt demnitar al statelor feudale cu rol în finanțe, armată etc. (n. trad.)

mea cînd acesta se stabilise la Avignon și cînd fiscalitatea pontificală devenise tot mai constrîngătoare pentru creștinătate, ei, marii bancheri italieni și cu precădere florentinii, au fost cei care comasau produsul multiplelor impozite și taxe în casele de bani ale Curiei papale, care dădeau în avans Papei însemnatele sume de care avea nevoie, care gestionau toate operațiunile financiare necesare și care, pe o întinsă arie geografică, dispuneau cum voiau de acest incomparabil cîmp de manevre propice afacerilor lor — și anume fondurile Bisericii[1]. Bancheri ai Papei, cum îi denumește Y. Renouard, ei au fost și consilieri politici. Din societatea *„Alberti antichi"*, papii de la Avignon vor face chiar o adevărată agentură de informații în slujba lor.

Un cîmp de operații privilegiate a fost de asemenea oferit italienilor ca urmare a politicii continentale a regilor Angliei. Finanțînd acțiunile acesteia în timpul Războiului de o sută de ani, ei și-au consolidat poziția economică pe lîngă suveranii englezi prin obținerea unor posturi militare și politice. Fără îndoială, riscurile erau mari — mai ales atunci cînd împrumuturile se făceau grăbit și imprudent — iar eșecul unei expediții engleze a atras falimentul inevitabil al unora dintre cele mai importante companii comerciale florentine, precum Peruzzi și Bardi. Cu toate acestea, în secolul al XV-lea găsim încă negustori italieni care se pun în serviciul regilor Angliei ca guvernatori și amirali, chiar și în regiuni unde nu au interese în afaceri — de pildă în Guyenne.

Și tot la finele Evului Mediu, în cuprinsul acelor monarhii al căror caracter național dovedea o acțiune de centralizare din ce în ce

[1] În acest sens, transferul de capitaluri oferea posibilitățile cele mai fertile. (n.a.).

mai puternică, vor apărea pe primul plan al scenei politice o serie de negustori autohtoni: un William de La Pole, influent pe lîngă Eduard al III-lea al Angliei, un Jacques Coeur ce a jucat un rol strălucit în veacul al XV-lea pe lîngă Carol al VII-lea al Franței.

Astfel, pe tot parcursul Evului Mediu, fie în context urban și comunal unde e vorba de patriciatul orășenesc, fie în context statal unde în joc sînt marii capitaliști, se poate spune că negustorii-bancheri și-au consolidat și încununat puterea lor economică printr-o putere politică, mobilul fiindu-le atît satisfacerea intereselor comerciale cît și goana după prestigiu.

3. *Marile familii burgheze*. Printre ele, mereu aceleași nume. Marile companii de afaceri s-au identificat cu spițele patriciatului, cu marile familii ale negoțului, băncii și politicii. Ele devin adevărate dinastii burgheze, deseori înnobilate. Exemplele sînt nenumărate: Ziani, Mastropiero, Soranzo, Balbi — la Veneția; Salimbeni, Tolomei, Buonsignori — la Siena; Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli, Alberti, Albizzi, Medici, Pazzi — la Florența; Fieschi, Spinola, Doria, Grimaldi, Uso di Mare, Gattilusio, Lomellini, Centurioni — la Genova; Uten Hove și Van der Meire — la Gand; Du Markiet, Boinebroke, Le Blond — la Douai; Crespin, Hucquedieu, d'Yser, Stanfort — la Arras.

S-ar părea deci că în afară de coeziunea sa economico-politică, această clasă a marilor oameni de afaceri medievali a mai cunoscut și o altă formă de coeziune: cea a continuității familiale.

Într-o celebră lucrare, Henri Pirenne a negat-o. După el, „diverselor perioade" ale istoriei și cu deosebire ale Evului Mediu „le corespunde o clasă distinctă de capitaliști ... Nu din grupul de capitaliști al unei epoci date se naște grupul de capitaliști al epocii următoare. Cu fiecare transformare

a evoluției economice are loc o încheiere a continuității. Capitaliștii care, pînă la un moment dat, și-au desfășurat activitatea, s-ar zice că-și recunosc incapacitatea de adaptare la condițiile pe care le reclamă necesități pînă atunci necunoscute și care cer metode încă nefolosite. Ei se retrag din luptă și se transformă într-o aristocrație ai cărei membri, chiar dacă mai intervin în manevrarea afacerilor, nu o mai fac decît în mod pasiv, în calitate de comanditari. În locul lor, se ivesc oameni noi, îndrăzneți, întreprinzători, lăsîndu-se cu cutezanță duși de vîntul care suflă și în funcție de care își orientează cu pricepere velele corabiei, pînă în ziua cînd direcția vîntului modificîndu-se și dezorientîndu-le manevrele, ei se opresc la rîndul lor și se dau la o parte din fața unei alte echipe cu forțe proaspete și cu tendințe noi".

Această teză și-a găsit diverși oponenți și, fiind profund roditoare în sugestii, a dat loc unei dezbateri mereu deschise — la care au participat cu precădere G. Espinas și J. Lestocquoy — cu tema „Noi bogătași sau fii de bogătași?".

Nu ne ocupăm aici de unul din aspectele acestei discuții și anume acela care se referă la originea clasei marilor negustori medievali. Fără îndoială, așa cum de altfel s-a și spus după Pirenne, în numeroase locuri, vechile familii nobile, foștii slujitori feudali au fost cei care, dispunînd de o oarecare masă de capital, s-au angajat în comerț devenind capii și conducătorii săi. Dar Pirenne a atras atenția asupra celor care, plecînd de la nimic sau de la puțin, s-au înălțat în primele rînduri prin comerț, profitînd de avîntul demografic al secolelor X—XII și de mișcarea către oraș care a dislocat cadrele societății rurale și militare a Evului Mediu timpuriu.

Dar, odată dispărute aceste condiții excepționale de mobilitate socială, clasa marilor ne-

guțători s-a stabilizat. Începînd cu secolul al XIII-lea, oameni de genul Rockefeller sau Carnegie au fost puțini în Evul Mediu și totdeauna au reprezentat excepții. N-a intrat oricine a vrut în marea burghezie de afaceri, poate doar în Anglia unde — mai ales în clasa negustorească londoneză — „fluiditatea" pare să fi fost foarte mare în secolele XIV și XV[1]. Așa cum a arătat-o A. Sapori cu privire la Florența, „compenetrație" nu a existat decît în „clasele situate deasupra muncitorimii salariate". „Membrii a ceea ce în general se numește burghezie făceau bloc împotriva poporului de rînd, restabilind sistemul contribuțiilor axat pe impozitele indirecte, dictînd modalitățile muncii manuale și fixînd remunerațiile acesteia". În secolul al XIV-lea, divorțul este încheiat pe plan politic și ideologic între capital și muncă. Burghezii deveniți rentieri sînt tratați de muncitori drept *otiosi* (trîndavi). Separația este completă între meseriile „întemeiate pe muncă sau pe marfă". Chiar de la finele secolului al XIII-lea, „numai cel care nu-și cîștigă pîinea prin muncă manuală" are dreptul să pătrundă în Sfatul din Lübeck, iar din 1312 „oamenii mecanici" sînt excluși la Nevers de la funcțiile municipale.

Rămîn totuși în sensul tezei lui Pirenne anumite constatări de primă importanță.

Pe bună dreptate se poate face o legătură între diversele faze ale evoluției economice și apariția unor familii în prim-planul scenei afacerilor, în timp ce altele dispar. Dar — iarăși cu anumite excepții —, nici noii veniți nu sînt niște necunoscuți în lumea comerțului și a băncii, nici cei vechi nu dispar cu desăvîrșire. La Veneția, parveniții care s-au îmbogățit prin munca lor, profitînd de sistemul acelei „*commenda*", apoi, curînd, au devenit niște ca-

* În Germania veacului al XV-lea, cu greu se deslușește aspectul social al emigrării către nord a Germanilor din sud. (n.a.)

pitaliști din ce în ce mai puternici, formează „casele noi" *(case nuove)* care coexistă cu „casele vechi" *(case vecchie)* ale vechilor bogătași. În Flandra, marea burghezie din secolele al XIV-lea și al XV-lea cuprinde alături de parveniți și pe descendenții vechiului patriciat. De altfel, decăderea în afaceri a unor familii poate fi legată și de evenimentele politice — cum s-a văzut că a fost cazul familiei Alberti — și nu ar trebui considerate drept lege a evoluției economice și sociale celebrele și frumoasele pagini de literatură consacrate în secolul al XV-lea de Leon Battista Alberti, în tratatul său *Despre familie,* vicisitudinilor marilor familii negustorești căzute din culmea puterii în declin și uitare.

Mai interesant este să urmărim evoluția care tinde să transforme în rentieri pe negustorii activi. Fără îndoială, și aici, conjunctura economică a cîntărit greu în evoluția lucrurilor. Căci în fața dificultăților din comerț, în fața restrîngerii orizonturilor, a pierderii anumitor piețe, capitalurile angajate în negoț și bancă s-au repliat și au fost investite în bunuri imobiliare și funciare. Aceasta s-a petrecut mai ales cu italienii, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, așa cum am mai spus-o, iar dezvoltarea unui adevărat imperiu venețian al „pămîntului stabil" este legată de replierea capitaliștilor pe funciar. F.-C. Lane a descris fenomenul în cazul lui Andrea Barbarigo și al descendenților săi: el, care-și pusese toată averea în comerț, a așteptat să ajungă la o vîrstă matură ca să-și cumpere un domeniu funciar. Dar tutorii copiilor săi investesc moștenirea sa în alte proprietăți din zonele Treviso și Verona, fără să mai punem la socoteală și domeniile coloniale din Creta, iar banii copiilor tutelați de ei îi plasează de preferință în titluri de împrumut de stat. Era vremea cînd Veneția suferise grele pierderi în Orient din cauza cuceririlor fă-

cute de turci. În 1462 nu mai rămăsese decît a zecea parte din capitalul familial investită în comerț. Iar cînd Niccolò, fiul cel mai vîrstnic, își făcu testamentul în 1496, el recomandă propriului său fiu să nu mai investească capitaluri în negoț căci este prea puțin rentabil.

La fel în 1457, atunci cînd o criză economică prilejui familiei Popplau din Breslau pierderea pieței din Boemia, Kaspar Popplau și-a repliat o parte din capital înspre sfera rurală, achiziționînd pămînturi. Tot astfel cum noua orientare a capitalurilor din comerț a permis unei noi aristocrații funciare să se substituie celei vechi, și la oraș, prin plasamente de tip nou, un patriciat format din parveniți a înlocuit pe cel dinainte. La Lübeck de pildă, *homines novi* achiziționează rente, iar debitorii lor — esențialmente descendenți din vechile spițe aristocratice — ajung la mîna creditorilor lor. Încă de la finele secolului al XIII-lea, mai exact între 1286 și 1300, văduva lui Bertrand Mornewech, „primul și cel mai realizat reprezentant al noului tip de comerciant", investise în acest mod 14 500 de mărci lübeckeze.

Cu toate acestea, chiar dacă este accentuată și accelerată de istoria economică, evoluția de care vorbim nu este legată categoric de ea. O mișcare firească în epocă l-a dus pe negustor către bunurile imobiliare și funciare. La tinerețe, el se plimbă, călătorește; ajuns la maturitate, se sedentarizează și intră în afaceri; la bătrînețe, optează pentru o semi-retragere pe moșiile achiziționate. Mai degrabă decît o problemă de vîrstă, a fost una de generații. Tatăl clădește întregul edificiu negustoresc, i se consacră, face din el viața sa, îi acordă tot timpul, toate grijile, toți banii. Fiii lui, sau nepoții, crescuți în bunăstare materială, capătă prin educația primită atît gustul pentru cultură cît și o sensibilitate față de artă, consacrînd mai

puțin timp afacerilor și mai mult cheltuielilor personale: pentru plăceri de tot felul, ale spiritului, dar și mai puțin elevate. După cei care acumulează, vin cei care vor să se bucure de ceea ce s-a adunat. După negustorii care nu sînt decît negustori, vin negustorii-artiști. În epoca modernă, Thomas Mann descrie în romanul său *Neamul Buddenbrook* această evoluție în cadrul unui vechi oraș german hanseatic. Ea a fost curentă în Evul Mediu. Familia de Medici oferă o ilustrare faimoasă. De la Cosimo la Lorenzo, toți banii care s-au scurs irigînd Renașterea florentină au însemnat bani răpiți afacerilor firmei familiale.

Așadar, dacă este întemeiat să se stabilească anumite nuanțări și dacă trebuie să ne ferim de „concepția unei clase burgheze făcînd bloc, în toate epocile, nu e mai puțin adevărat că această clasă a marilor negustori burghezi a prezentat, oricîte vicisitudini și reînnoiri a suferit, o remarcabilă unitate urzită nu numai pe seama unor permanențe economice, dar și pe continuități umane în sînul marilor familii ale negoțului și ale băncii.

Capitolul III

ATITUDINEA RELIGIOASĂ ŞI MORALĂ

I. Biserica împotriva negustorilor: teoria

Deseori s-a pretins că negustorul medieval s-a văzut stingherit în activitatea sa profesională şi împiedicat să se ridice în mediul său de atitudinea Bisericii faţă de el. Condamnat de aceasta în chiar exerciţiul meseriei sale, el ar fi fost un fel de paria al societăţii medievale dominate de influenţa creştină.

1. *Condamnarea.* Cîteva celebre texte par în fapt a-l pune pe negustor la index. Ele sînt rezumate într-o faimoasă frază ce se găseşte într-un *addenda* la decretul lui Graţian — monument al dreptului canonic din secolul al XII-lea: *Homo mercator nunquam aut vix potest Deo placere,* adică „Lui Dumnezeu nu-i poate plăcea negustorul, sau cu greu". Documentele ecleziastice — manualele de spovedanie, statutele sinodale, culegerile de cazuistică — care indică liste întregi de profesiuni interzise *(illicita negocia)* sau de meserii necinstite *(inhonesta mercimonia),* mai întotdeauna specifică şi comerţul. Documentele reiau dintr-o enciclică a papei Sfîntul Leon cel Mare — atribuită uneori papei Grigore cel Mare — o frază după care „greu este să nu comiţi păcate cînd profesiunea practicată este cumpărarea şi vînzarea". Sfîntul Toma d'Aquino va sublinia că „negoţul, considerat în sine, are un oarecare

caracter rușinos" *(quamdam turpitudinem habet)*. Iată-l prin urmare pe comerciant respins, s-ar părea, de Biserică, în tovărășia prostituatelor, jonglorilor, bucătarilor, soldaților, măcelarilor, cîrciumarilor și, de altfel, și a avocaților, notarilor, judecătorilor, medicilor, chirurgilor ș.a.

2. *Motivele.* Care sînt motivele acestei condamnări? Mai întîi, scopul însuși al comerțului: dorința de cîștig, setea de bani, profitul *(lucrum)*. Sfîntul Toma o spune clar: comerțul „este pe bună dreptate blamat pentru că, în sine, el satisface pofta nemăsurată de profit care, departe de a cunoaște vreo limită, se mărește la infinit". Literatura și arta medievală păstrează imaginea ce și-o făceau oamenii acelui timp despre negustorul lacom de profit și, prin aceasta, în conflict cu morala creștină, pedepsit de Dumnezeu și de Biserică. Este cunoscut acel „Tatăl Nostru al cămătarului" care nu se poate împiedica să se gîndească la afacerile și banii săi în timp ce-și spune rugăciunea, după cum există și acel „Crez al cămătarului" care, muribund, ca un adevărat Grandet medieval, nu numai că amestecă printre cuvintele ultimei sale rugăciuni și aluzii la banii săi, dar mai și poruncește să i se adune toată averea în fața lui, după care, încheindu-și ruga, cere să fie îngropat cu cel mai mare sac de bani:

„Atunci se-ntoarce și strîngînd din dinți
Își dă duhul care pleacă din trupul său.
De cum a ieșit din el,
Diavolii l-au înșfăcat și l-au dus
Amin, în iadul cel veșnic".

De altfel, printre damnații Infernului unde zac iubitorii de bogăție îi găsim pe negustori între sacii lor de bani și diavolii care îi torturează — precum, de pildă, în frescele lui Taddeo di Bartolo din biserica canonicilor de la San Gimignano. Prin urmare, din cauza sco-

pului ce şi-l propune negustorul şi anume profitul, îmbogăţirea, primul motiv al condamnării lui este comiterea în mod aproape inevitabil a unuia din păcatele capitale: *avaritia*, adică cupiditatea.

3. *Camăta.* Mai exact, prin însăşi meseria lor, negustorul şi bancherul sînt puşi în situaţia de a comite acţiuni condamnate de Biserică, operaţiuni ilicite dintre care majoritatea sînt cuprinse sub denumirea de camătă.

Prin camătă, Biserica înţelege toate pertractările implicînd plata unei dobînzi. Prin aceasta, creditul — baza marelui comerţ şi a operaţiilor bancare — se află pus sub interdicţie. În virtutea acestei definiţii, orice negustor-bancher este, practic, un cămătar.

Argumentele invocate de Biserică pentru condamnarea camătei sînt numeroase. Mai întîi, unul hotărîtor pentru ea, întemeiat pe textele scripturare. Dintre acestea, două sînt imperative în această privinţă: unul, din Vechiul Testament, celălalt din Noul Testament. Primul (din *Deuteronom* XXIII, 19—20, ce completează de altfel un text din *Ieşirea* XXII, 25 şi un text din *Levitic* XXV, 35—37) declară: *„Să nu iei camătă de la fratele tău, nici camătă pentru bani, nici pentru hrană, nici pentru orice altceva s-ar putea lua camătă"**. Al doilea argument, luat din Noul Testament, este pus în gura lui Hristos însuşi care spune ucenicilor săi: *„Şi dacă împrumutaţi pe aceia de la care nădăjduiţi să luaţi, ce mulţămită puteţi avea? Doar şi păcătoşii dau cu împrumut păcătoşilor ca să primească înapoi întocmai... Ci iubiţi pe duşmanii voştri, faceţi bine şi daţi cu împrumut fără să nădăjduiţi nimic în schimb şi*

* şi ** Pentru traducerea în l. română, a se vedea: *Biblia adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului şi Noului Testament,* tradusă după textele originale ebraice şi greceşti, de Preoţii Profesori Vasile Radu şi Gala Galaction, „Fundaţia pt. Literatură şi Artă Regele Carol al II-lea" Buc., 1938 (n.tr.)

răsplata voastră va fi multă" (Luca, VI, 34—35)**.

Autorii bisericești mai produc și alte motivări legate de morala firească. Două din ele sînt cu deosebire interesante. Prima: cel care dă cu împrumut nu face cu adevărat nici o lucrare, el nu creează, nici nu preface vreo materie, vreun obiect, ci doar exploatează lucrarea altuia, respectiv a celui care se împrumută. Or, Biserica, a cărei doctrină s-a alcătuit în mediul rural și meșteșugăresc ebraic, nu recunoaște decît lucrarea creatoare ca izvor legitim de cîștig și bogăție. Cu atît mai mult cu cît ascensiunea claselor urbane din Occident între secolele al X-lea, și al XIII-lea a readus în prim-plan social doar pe acei lucrători ce corespundeau sensului tradițional, inclusiv pe cei dintîi negustori creștini cu activitate itinerantă.

A doua motivare se află în dificultatea dogmaticilor și teologilor în general de a admite că banul ca atare poate produce bani și că timpul — luat în sensul concret: acela care se scurge între momentul împrumutului și momentul rambursării — poate și el produce bani. Primul considerent, care a dus la faimosul proverb *Nummus non parit nummos* („Banul nu face pui"), provine de la Aristotel și s-a răspîndit o dată cu opera și ideile acestui filozof în secolul al XIII-lea.

În urma Stagiritului, sfîntul Toma d'Aquino și Gilbert din Lessen susțin la rîndul lor că banul trebuie să circule, să ajute schimbului, nu să fie acumulat și fructificat ca atare, ceea ce ar reprezenta acțiuni nefirești. „În loc de a transfera bunurile necesare vieții, se practică acumularea în spirit avaricios" — declară Gilbert din Lessen, ilustrînd astfel nespus de bine consecințele influenței aristotelice asupra gîndirii creștine medievale. Pe de o parte, ideea că ba-

nul este un stimulent și un element de sprijin în elaborarea procesului de adaptare la noile condiții economice, iar pe de altă parte teoria monedei considerată un instrument în circulația produselor reprezintă, desigur, factori de incontestabil progres față de tezaurizarea practicată de societatea medievală timpurie captivată de idealul unei economii închise. Totodată însă, simpla acceptare a noului fel de gîndire duce la handicap, deschide o nouă sursă de dificultăți, căci această teorie a monedei care neagă creditului orice valoare atrage după ea un divorț între gîndirea creștină și evoluția economică.

Al doilea considerent, cel care privește concepția creștină asupra timpului, este și mai grav, poate, întrucît aduce în cauză structuri mintale și mai complexe și fundamentale: găsim astfel la Toma d'Aquino ca și la alți teologi și dogmatiști argumentul că a practica dobînda este egal cu „a vinde timp". Or, timpul nu este și nu poate fi o proprietate individuală, el nu este decît al lui Dumnezeu. Astfel, cugetarea creștină se dovedește incapabilă să ajungă la concepții economice, neputîndu-se elibera de cadrul teologic-moral îngust, în ciuda considerabilelor eforturi făcute de gînditorii și juriștii veacului al XIII-lea. Pe de altă parte, nici negustorul nu parvine la o concepție clară și la formularea unor crezuri economice, care să constituie fundamentul moral al activității sale. Dar, în fond, nici nu era rolul său să le teoretizeze, el le exprima practic prin operațiile pe care le efectua: după cum negustorul primelor timpuri dovedea valoarea mișcării fiind itinerant, tot astfel negustorul acestor vremi dovedea valoarea creditului făcînd afaceri comerciale.

4. *Negustorii creștini și Islamul.* În împrejurări speciale, negustorii Evului Mediu și-au atras o deosebită dezaprobare din par-

tea Bisericii — astfel, în lupta contra Islamului. Încă din Evul Mediu timpuriu, negustorii din primele mari centre comerciale italiene — Napoli, Amalfi, Veneția — ale căror afaceri cu musulmanii reprezentau o însemnată parte din activitatea lor, luară uneori partea acestora în luptele dintre Creștinătate și Islam, ceea ce le-a atras în multe cazuri excomunicarea. Asemenea situații au devenit și mai acute în vremea Cruciadelor cînd Biserica s-a angajat fără rezerve într-o luptă armată împotriva Islamului. Or, era epoca în care, prin dezvoltarea comerțului internațional, contactele prilejuite de afacerile cu arabii deveniseră practic indispensabile pentru marii comercianți occidentali. Veneția, de pildă, a participat la prima cruciadă fără prea multă tragere de inimă și n-a făcut-o decît atunci cînd expediția ajunsese destul de înaintată pentru ca și ea să aibă certitudinea unui profit din prada generală. Se pare că Veneția a preferat mereu să deturneze expedițiile cruciate asupra Bizanțului, așa cum a și reușit, după cum se știe, la a patra cruciadă. Legislația Cruciadei stipula într-adevăr interdicția practicării negoțului cu dușmanul și decreta un sever embargo asupra materialelor considerate strategice — în special lemnul, fierul, armele, navele. La rîndul ei, Biserica interzicea la modul general și permanent vînzarea sclavilor către Islam — un trafic dintre cele mai importante în activitatea negustorilor creștini medievali. Cu toate acestea, nici măcar pe timp de cruciadă, schimburile nu s-au întrerupt. Între diverse documente, există o corespondență purtată de negustori musulmani din Tunis cu un comerciant creștin din Pisa: ea atestă excelentele relații dintre „necredincioși" și creștini — ceea ce s-a chemat „solidaritatea negustorilor musulmani și creștini". Iată cum începe una din scrisori:

„În numele lui Dumnezeu, Îndurător și Milostiv,

„Către prea-nobilul și distinsul «șeic», cinstitul și onoratul Pace din Pisa; Dumnezeu să-i păzească onoarea, să voiască a-l ocroti, să-l ajute și să-l sprijine în faptele sale puse în slujba binelui. Hilal ibn Khalifat-al-Jamunsi, iubitul Dumneavoastră prieten și care vă vrea tot binele, domniei voastre ce umblați pe cărările virtuții, vă trimite salutările sale, milostivirea și binecuvîntările lui Dumnezeu"

iar scrisoarea este întretăiată de nenumărate expresii de felul:

„Mult iubitul meu prieten, dragul meu prieten Pace".

II. Biserica și negustorii: practica

După cum exemplul de mai sus arată distanța ce separa realitatea de doctrina Bisericii, tot astfel practica ne va dovedi că relațiile dintre Biserică și comercianți erau cu totul altele decît le impunea teoria schițată înainte.

1. *Ocrotirea negustorilor*. Foarte curînd Biserica i-a ocrotit pe comercianți. Chiar din 1074, papa Grigore al VII-lea poruncește regelui Franței, Filip I, să restituie unor negustori italieni sosiți în regatul acestuia mărfurile ce le fuseseră confiscate din ordin regesc. Papa ajunge chiar să-l amenințe cu excomunicarea dacă refuză să-i execute porunca. Este, așa cum s-a spus pe drept, „începutul unei lungi serii de documente de același fel". De asemenea, în 1263, episcopul de Dinant dispune construirea unei hale „în folosul și pentru trebuințele tuturor și mai ales pentru negustori". Iar cărțile de îndrumare duhovnicească menționează printre cei ce pot fi dezlegați de la post și de la respectarea repausului duminical, pe ne-

gustori, fie pentru că treburile lor nu suferă amînare, fie pentru că truda călătoriilor lor nu le îngăduie să suporte abstinența impusă de post. Oricum, eforturile întreprinse de Biserică pentru a obține încetarea războaielor personale și a luptelor dintre principii creștini, toată acea mișcare tinzînd să impună „răgazul de liniște al lui Dumnezeu", acea „pace a Domnului", au avut ca rezultat favorizarea activităților comerciale, ceea ce uneori este chiar foarte limpede exprimat: astfel, canonul 22 stabilit la sinodul de la Lateran în 1179 care reglementează așa-numita „liniște a lui Dumnezeu", reclamă securitatea „preoților, călugărilor, clericilor, a fraților monahi ucenici, a pelerinilor, negustorilor, țăranilor și a animalelor de povară". Biserica pare a învedera — așa cum a remarcat și J. Lestocquoy — „un fel de ierarhie a profesiunilor" în care negustorii sînt menționați între clerici și țărani.

De asemenea, curînd, Biserica i-a considerat pe negustori „buni creștini" și, departe de a-i ține la distanță, i-a întîmpinat cu bunăvoință și i-a integrat adînc în mediul ei. La Arras de pildă, un întreg grup de comercianți avuți se află în strînsă legătură cu abația de la Saint-Vaast, după cum anumiți membri ai familiei Hucquedieu sînt „oamenii" aceleiași abații, iar un anume Jean Bretel — care practică negoțul pe la tîrgurile din Champagne — este funcționar al zisei abații. La fel, am arătat anterior cum într-o mănăstire genoveză se redacta un contract comercial. Mai departe, vom vedea reciprocitatea relațiilor care, în Evul Mediu, i-au unit pe negustorii bogați cu Biserica.

2. *Neputința Bisericii față de negustori.* Poate că mai ales studiul documentelor și simpla privire aruncată asupra istoriei economice medievale înfățișează cît de neputincioasă a fost Biserica în fața negustorilor, cît de dezarmată era pentru a obține respectarea doctrinei sale economice.

Fără îndoială că împotriva camătei considerate păcat capital, izvor de averi ilicite și care, teoretic nu puteau fi deci folosite în scopuri caritabile, Biserica a dat o serie de edicte specificînd numeroase sancțiuni. Mai întîi, pedepse de ordin spiritual: excomunicarea și interdicția inhumării. Apoi, pedepse materiale: obligația de a restitui beneficiile ilicite, anumite incapacități civile precum nevalidarea testamentelor negustorilor cît timp pocăința pentru păcatele comise nu se reflecta într-o reparație în plan economic. Fără îndoială că în cîteva cazuri Biserica a căutat, într-adevăr, să-și aplice legislația. Se cunoaște astfel cazul celor 15 cămătari din Pistoia trăduși în fața tribunalului episcopal la finele secolului al XIII-lea; dar însuși faptul că piesele acestui proces îi indică pe unii din ei ca practicînd camăta de douăzeci de ani în văzul și cunoștința tuturor, dovedește că Biserica nu recurgea la excomunicare decît în situații excepționale. Au mai fost și cazuri în care trebuia dată satisfacție unor clerici sau unor persoane a căror activitate era legată de Biserică, în conflictele lor cu negustorii: astfel a fost intervenția pontificală din 1228 în favoarea lui Robert de Béthune, reprezentantul în justiție al abației Saint-Vaast din Arras, victimă a unor practici necinstite folosite de mai mulți oameni de afaceri cunoscuți din Arras. De cele mai multe ori, însă, Biserica a închis ochii, cu atît mai mult cu cît, destul de repede, negustorii și bancherii au găsit mijloacele de a ocoli interdicțiile ei, mascînd camăta prin camuflarea dobînzii. Cînd litera legii era respectată, încălcarea ei în spirit era mai ușor acceptată de Biserică, fie că dobînda plătită de debitor era prezentată ca un dar deliberat al acestuia, fie că lua forma unei amenzi achitate la expirarea termenului de rambursare, termen dinadins fixat la o dată prea apropiată; amenda for-

fetară urma să fie achitată anual, în schimbul ei cămătarii pe termen scurt (așa-numiții „lombarzi") obținînd o licență autorizînd practica unor operații teoretic interzise. Au existat și cazuri cînd camăta era camuflată în așa fel încît cu greu putea fi descoperită — de pildă cînd operațiile de schimb erau menționate pe o cambie fictivă fără ca ele să aibă loc în realitate.

3. *Justificarea negustorului.* Neputincioasă în practică, Biserica a ajuns cu vremea la o teorie mai tolerantă, a admis încetul cu încetul tot felul de derogări, a justificat o serie de scutiri din ce în ce mai numeroase și importante. Este deosebit de interesant studiul motivelor acestora, motive rezultate din demersul juridic al canonicilor și al teologilor din secolul al XIII-lea; ele ne arată modul cum a procedat Biserica pentru a obține finalmente acceptarea, din punct de vedere ideologic, a poziției cucerite de negustorul medieval atît în plan economic cît și politic.

Mai întîi, s-au luat în considerare riscurile la care se expune comerciantul. Riscuri evidente cînd el suportă o pagubă reală, denumită *damnum emergens;* într-un astfel de caz — de pildă rambursarea tardivă — el are drept să primească o despăgubire cu privire la care foarte curînd s-a admis că nu mai trebuie camuflată sub numele de „amendă" ci, pe bună dreptate, poate fi numită „interes". Pe de altă parte, s-a mai ținut seama și de faptul că cel care împrumută se lipsește pentru o perioadă de timp de un posibil, ba chiar probabil, beneficiu, căci imobilizează în suma împrumutată niște bani care i-ar fi putut profita imediat sau pe care i-ar fi folosit într-un fel. Pentru acest motiv, încă de la finele veacului al XII-lea, o enciclică a papei Alexandru al III-lea, care reglementează vînzarea pe credit, aprobă perceperea unei indemnizații

pentru compensarea acelui *lucrum cessans* (profit întrerupt). Apoi, sînt și riscurile pe care mereu le poate avea cel care împrumută: nesolvabilitatea sau rea-credința celui care s-a împrumutat, și — începînd cu secolul al XIII-lea — pericolul de a primi la rambursare o sumă a cărei valoare să fie mai mică decît cea inițială, fie din pricina vreunei reforme monetare, fie din cauza fluctuațiilor de preț ale banului.

Acest risc — denumit *periculum sortis* — luat din ce în ce mai mult în seamă, pe măsură ce erau tot mai bine înțelese mecanismele economice și monetare, a constituit baza doctrinei Bisericii cu privire la comerț și bancă. Era suficient să existe un dubiu asupra deznodămîntului unei afaceri — *ratio incertitudinis* (motivul incertitudinii) — pentru ca Biserica să recunoască în această nesiguranță caracterul propriu al întregii activități a negustorului, justificînd perceperea unei dobînzi. Dibăcia cazuistică a găsit atunci tot felul de formulări, precum aceea a lui Gilbert din Lessen „... dubiul și riscul nu sînt suficiente pentru a șterge spiritul de lăcomie după profit, cu alte cuvinte pentru a scuza camăta", dar cînd există „incertitudine și nu calcul (premeditat — n. trad.) ... dubiul și riscul echivalează cu ceea ce reprezintă echitatea în justiție". În acest mod, devin admisibile contractele de asociere, de „societate", schimbul și în special operațiile necesitînd uzul cambiei — cu excepția „schimbului sec" —, comercializarea rentelor constituite, adică întemeiate pe bunuri imobile, ca și dobînda la împrumuturile publice.

Alt motiv luat în considerare, dovedindu-se prin aceasta un nou pas în procesul de justificare a negustorilor de către Biserică, a fost truda lui, munca prestată de el și pentru care urmează a primi un salariu

(*stipendium laboris* — plata muncii). Iată-ne acum în fața teoriei ecleziastice a salariului legat de muncă, teorie rezultată din reflecția creștină pe marginea curentului social din secolele X—XIII și a cărei finalitate este o societate întemeiată pe munca repartizată între salariați. Această teorie a fost ușor de aplicat negustorului într-o epocă în care negustorul-tip era un călător, un itinerant expus la toate primejdiile de care vorbeam înainte. Negustorul-capitalist sedentar era mai greu de cuprins în aceste categorii. Desigur că organizarea și conducerea afacerilor sale, cu grijile pe care acestea i le impun, puteau fi considerate „o muncă", dar mai curînd serviciile aduse de el societății prin buna folosire a banilor săi, prin organizarea și metodele aplicate activității sale, l-au asimilat muncitorului.

Într-adevăr, noțiunea de negustor util, necesar societății este cea care a încununat evoluția doctrinei bisericești și a permis negustorilor să dobîndească definitiv drept de cetate în societatea medievală creștină. Foarte curînd s-a pus în evidență utilitatea negustorului care, plecînd departe în căutarea mărfurilor necesare sau doar plăcute, a merindelor și a produselor de negăsit în Occident, vînzîndu-le apoi la tîrgurile periodice, procură astfel diverselor clase sociale toate cele trebuincioase. Iată ce spune autorul versurilor ce alcătuiesc *Spusa negustătorilor:*

... Căci cuvine-se pe negustători să-i cinstim
Mai presus decît pe ceilalți oameni;
Căci ei se duc pe uscat, pe mare
Și în multe țări străine
Ca să caute lînă și blănuri scumpe.
Iar alții trec peste mare
Ca să cumpere cu bani peșin
Piper, sau scorțișoară, sau alte mirodenii.
Dumnezeu îi ferește pe negustori de rele
De care și noi ades trebuie să ne ferim.

Mai întîi, Sfînta Biserică
De Negustori fost-a întemeiată
Și prea bine să știți că și Ordinul
Cavalerilor
Se cuvine pe Negutători să cinstească
Căci ei le aduc armăsarii cei iuți
La Laingni, la Bar și la Provins.

Și-apoi mai sînt și negustorii de vinuri,
De grîu, de sare și de pește,
De mătăsuri, de aur și argint,
De nestemate prea frumoase.
Negutătorii străbat lumea-ntreagă
Ca să cumpere fel și fel de lucruri.

Dar la sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul celui de al XIV-lea, două idei au consolidat în mod deosebit considerațiile precedente. Prima este o consecință a pătrunderii gîndirii antice și a dreptului roman în teologia creștină și dreptul canonic: ideea de „bun comun", de „utilitate generală" — atît de importantă de pildă la Aristotel — a fost aplicată de către autorii creștini activității negustorești. Legînd această idee de cea a muncii, sfîntul Toma d'Aquino declară:

„Dacă cineva se dedă comerțului în folosul public, dacă vrem ca cele necesare existenței să nu lipsească în țară, atunci profitul, în loc de a fi țintit ca scop în sine, este doar remunerația muncii prestate".

La fel se exprimă Guillaume Durand și Burchard din Strasbourg care declară:

„Negutătorii muncesc pentru beneficiul tuturor și fac operă de utilitate publică aducîndu-și mărfurile la iarmaroace și luînd altele de acolo".

A doua idee rezultă din recunoașterea interdependenței țărilor și națiunilor din punct de vedere economic. Este o evoluție capitală. De la gîndirea autarhică a Evului Mediu timpuriu care considera nevoia de schimburi comerciale cu exteriorul drept un defect, o tară

economică, se ajunge la ideea necesității și binefacerii acestor schimburi. Este descoperirea a ceea ce va fi principiul fundamental al liberului-schimb, al capitalismului liberal. Motiv în plus pentru a face o apropiere între revoluția comercială din secolul al XIII-lea și cea din secolul al XIX-lea.

De altfel, încă de la începutul secolului al XIII-lea, ideea apare schițată la Thomas de Cobham care spune în al său *Îndrumar* duhovnicesc:

„Mare ar fi sărăcia în multe țări dacă negustorii nu ar aduce ceea ce se află din abundență într-un anume loc într-altul unde aceleași lucruri lipsesc. De aceea, ei pot pe bună dreptate să-și primească plata muncii lor".

Dar cea mai deplină expresie a ideii de mai sus o găsim la începutul veacului al XIV-lea în versurile unui canonic din Tournai, anume Gilles le Muisit. Iată ce declară el în poemul *Despre negustori . . . :*

„Nici o țară nu se poate cîrmui singură;
De aceea muncesc și ostenesc negustorii
Ca să aducă în țară ceea ce lipsește sub orice stăpînire;
Astfel că nicicînd nu se cuvine a-i necăji fără pricină.

Deoarece negustorul străbate marea-n lung și-n lat
Ca să aducă-n țară cele de trebuință, cuvine-se a-l iubi;
Pentru nimic în lume n-ar trebui vorbit de rău,
Ci, dimpotrivă, merită să primească iubire, cinstire și nume bun.

Ei cu drag și dărnicie țara și-o hrănesc;
De aceea mult să ne bucurăm de se-mbogățesc.

Căci vrednic de milă este cînd un bun negustor sărăceşte.
Aibă Domnul sufletele lor în pază cînd din veac ele se petrec!

Din această clipă marele comerţ internaţional devine o necesitate voită de Dumnezeu, plăcută Lui. El intră în planul Proniei cereşti şi o dată cu el intră şi negustorul ca un personaj binefăcător, providenţial, membru esenţial prin activitatea lui în societatea creştină.

Toate acestea le va sublinia cu emfază în veacul al XV-lea Benedetto Cotrugli din Ragusa, în manualul său despre *Comerţ şi negustorul ideal.*

În multe privinţe demnitatea şi meseria de negustor sînt de înaltă calitate... Şi întîi de toate în virtutea binelui comun căci progresul bunăstării publice este un ţel foarte onorabil, după Cicero, ba chiar trebuie să fii gata a-ţi da viaţa pentru el... Progresul, bunăstarea şi prosperitatea statelor se bazează într-o bună parte pe negustori; bineînţeles că ne referim mereu nu la micii negustori, ci la acei glorioşi comercianţi a căror laudă este subiectul cărţii mele... Datorită negoţului, ornament, dar şi motor al statelor, ţările sterile sînt înzestrate cu hrană, cu merinde şi cu numeroase produse exotice importate din alte părţi... dar negustorii mai aduc din abundenţă şi monede, bijuterii, aur, argint şi tot felul de metale... Munca negustorilor este orînduită ca să slujească la salvarea umanităţii.

III. Mentalitatea negustorului

În acest fel justificat şi chiar exaltat, negustorul medieval poate da liber curs geniului său. Ţelurile sale sînt bogăţia, afacerile, gloria.

1. *Banii.* Iubirea de bani este pasiunea sa fundamentală.

Negustorul, spune Cotrugli, trebuie să se guverneze, pe el și afacerile sale, în mod rațional pentru ca să-și atingă scopul care este averea.

Toți negustorii de care s-au ocupat istoricii Evului Mediu vădesc această dragoste nemăsurată de ban, de la bancherii din Arras despre care în secolul al XIII-lea Adam de la Halle a spus că „prea iubesc banul", de la florentinii descriși de Dante drept „o gintă lacomă, invidioasă, orgolioasă", îndrăgostită de fiorin, „floare blestemată care a dus pe căi greșite oițe și miei nevinovați și pînă la comercianții veacului al XV-lea din Toulouse și Rouen. Toți gîndesc ca acel negustor florentin din secolul al XIV-lea: „Ajutorul tău, pavăza ta, onoarea ta, profitul tău, sînt banii". Iar M. Mollat, în studiul său despre marii negustori din Normandia la finele Evului Mediu, a putut vorbi de „bani ca temei al unei societăți".

2. *Influența socială.* Ca să aduni tot acest bănet trebuie să ai pasiunea afacerilor, gustul fructificării capitalului, spirit de inițiativă. Iată sfatul pe care-l dă florentinul Paolo di Messer Pace da Certaldo în lucrarea sa *Cartea bunelor uzanțe:*

„Dacă aveți bani, nu rămîneți inactivi; nu-i păstrați sterili la voi acasă, căci e mai bine să întreprindeți ceva, chiar și fără profit, decît să fiți pasivi și tot fără profit".

Ba chiar și cînd nu ai bani sau prea puțini, încă există mijloace de a face avere — așa cum învață Cotrugli care dă sfaturi despre cum să nu te lași doborît de eșecuri:

„Am văzut oameni importanți care, ruinați, nu s-au rușinat să împrumute cai cărușașilor, să devină misiți, hangii sau orice altceva. I-am văzut pe mulți dintre ei redevenind bogați în scurtă vreme, cu 10 000 de ducați; nu-i voi numi căci nu vreau să se

mîndreaşcă sau să-i umilesc în mîndria lor. Şi se ştie că genovezii şi catalanii, dacă se ruinează de pe urma vreunui accident sau nenoroc, se fac piraţi; iar florentinii se fac misiţi sau meseriaşi, dar, oricum, ies din încurcătură datorită dibăciei lor...".

3. *Demnitatea.* Şi într-adevăr, au de ce fi mîndri.

„Ei frecventează pe meşteşugari, pe gentilomi, baroni, prinţi şi prelaţi, de orice rang ar fi aceştia, care toţi se grăbesc la uşa negustorilor de care mare nevoie au. Ba chiar, deseori, se văd şi mari savanţi venind să-i viziteze la ei acasă... Căci nici un om de altă meserie n-a ştiut vreodată, în nici o ţară şi nici un stat, să mînuiască banul — care este temeiul tuturor stărilor omeneşti — precum ştie un negustor cinstit şi experimentat... Nici regii, nici prinţii şi nici un om, fi-va el de orice rang, nu se bucură de atîta faimă şi credit ca un bun negustor... Tocmai de aceea, negustorii trebuie să fie mîndri de eminenta lor demnitate... Să nu se poarte brutal ca soldaţii cei grosolani, dar nici cu dulcegării ca măscăricii şi actorii, ci în vorbă, mers şi toate faptele lor să vădească seriozitate pentru ca să fie la înălţimea demnităţii lor" — astfel vorbeşte Benedetto Cotrugli, negustor din Ragusa.

4. *Etica negustorească.* În felul acesta a luat fiinţă o etică a comerciantului, pe de-a-ntregul lumească, laică. Ea se defineşte printr-o morală a afacerilor, perfect redată în manualele de îndrumare ale negustorimii, cum sînt *Sfaturi cu privire la comerţ* sau altele asemenea. Negustorului i se cere prudenţă, intuiţia intereselor sale, neîncredere faţă de celălalt, teama de a-şi pierde banii şi experienţa. „Nu-i frecventa pe săraci căci n-ai nimic de aşteptat de la ei" — spune un anonim florentin.

Mai presus de toate, i se cere negustorului să fie calculat: comerțul este o problemă de judecată, de organizare, de metodă: „Ce eroare — spune același anonim — să practici negoțul în mod empiric; comerțul este o chestiune de calcul — «si vuole fare per ragione»".

Așa cum a arătat atît de just Y. Renouard, marii oameni de afaceri italieni ai secolului al XIV-lea, negustorii medievali, „acționează ca și cum ar crede că rațiunea omenească poate înțelege tot, explica tot și conduce toate faptele lor... ei au o mentalitate rațională".

Dar în această utilizare a rațiunii — *ratio* în latină, *ragione* în italiană — ceea ce domină este mult mai mult calculul decît căutarea dezinteresată. De unde și egoismul care izbucnește în concurență: „Nu trebuie să servești pe celălalt ca să te deservești pe tine în propriile tale afaceri", spune Paolo di Messer Pace da Certaldo. Negustorul medieval a avut, de altfel, mai mult ca oricare altul, sensul și gustul — aproape patologic — al secretului în afaceri.

Obsesiei secretului îi datorăm faptul că sîntem atît de prost informați, chiar și în cazurile unde există documente. Căci negustorii medievali, în special genovezii, pentru ca nimic din ce-i interesa să nu parvină la concurenți, au omis în registrele, contractele și actele notariale destinația dată de ei afacerilor întreprinse, sau au camuflat-o tot astfel cum au tăinuit și numele corespondenților lor sau felul mărfurilor. Rezultatul acestei stări de spirit și al acestor practici se vede în secolul al XV-lea, cînd Leon Battista Alberti, de exemplu, recomandă nu numai ca negustorul să nu informeze despre afacerile sale pe membrii familiei, începînd cu soția sa, dar și să-și construiască o clădire din care nimic dinăuntru să nu transpire în afară; o adevărată fortăreață al cărei tip sînt palatele comercianților florentini. Tot el îi sfătuiește pe negustori să aibă în casele lor uși și scări ascunse pe unde vor intra mesagerii, salariații și cei aducători de

veşti. În modul acesta s-a materializat „zidul afacerilor", zid pe care capitaliştii au început deci a-l ridică încă din Evul Mediu. Eşti chiar scandalizat cînd constaţi cum anonimul florentin din secolul al XIV-lea, în ale sale *Sfaturi către negustori,* citează un text scripturar numai ca prin autoritatea lui (Deuteronom XVI, 19) să poată recomanda corupţia: „Cadourile întunecă vederea înţelepţilor iar gura dreptilor amuţeşte . . .!"

IV. Religia negustorului

Ar fi o profundă eroare însă dacă am păstra numai viziunea unui negustor medieval preocupat doar să alerge după bunurile acestei lumi. Ca om al Evului Mediu, al unei societăţi total îmbibate de duhul şi practicile religioase, el este şi un creştin.

1. *Religia şi afacerile.* S-a putut vedea din documentele citate pînă acum că negustorii acestei vremi îşi înscriu faptele mereu sub semnul invocării divine. Registrele de comerţ încep toate astfel: „În numele Domnului Nostru Iisus Hristos şi al Sfintei Fecioare Maria Maica Sa şi al Întregului Tron Ceresc, pentru ca prin sfîntul lor har şi sfînta lor milostivire să avem parte de beneficii şi sănătate, atît pe mare cît şi pe pămînt, şi pentru ca bogăţiile noastre şi copiii noştri să se înmulţească o dată cu mîntuirea sufletului şi a trupului. Amin".

În privinţa aceasta, deosebit de interesant este studiul relaţiilor dintre meserii, bresle şi confrerii. G. Espinas şi M. Bloch[1] au abordat tema cu o foarte mare pătrundere.

[1] Cf. M. BLOCH (M. FOUJÈRES), *Într-ajutorare şi pietate:* asociaţiile urbane în Evul Mediu, *Mélanges d'histoire sociale,* 1944. (n.a.)

În mod special, statutele breslelor negustorești vădesc preocupările religioase ale membrilor lor. A. Sapori a analizat pe cele ale corporației Arta de Calimala din Florența. Primul articol poruncește membrilor respectarea credinței catolice și colaborarea cu autoritățile publice în lupta împotriva ereticilor. Al doilea enumeră zilele de sărbătoare riguros nelucrătoare. Al cincilea stabilește minuțios participarea corporației la ceremoniile religioase solemne la care trebuie să fie reprezentată. Iar al 14-lea prevede cheltuielile cu caracter religios pe care corporația trebuie să le facă: întreținerea unui anume număr de candele aprinse în biserica Sfîntul Ion, plata întregii iluminații din aceeași biserică în timpul marilor sărbători, pomeni speciale săracilor și distribuirea de trei ori pe săptămînă acelorași săraci a pîinilor făcute din grîul cel mai bun.

Francesco Pegolotti, în fruntea lucrării sale *Manual de comerț* a transcris versurile lui Dino Compagni:

Negustorul doritor să-și facă nume bun
Să se comporte mereu echitabil
Să fie foarte prevăzător
Și totdeauna să-și țină făgăduiala.
Să fie, dacă se poate, binevoitor
Așa cum se cuvine prea-cinstitei meserii pe care și-a ales-o
Sincer cînd vinde, atent cînd cumpără,
Cordial cînd e recunoscător
Și niciodată cîrtitor.

Și mai mare va fi meritul său dacă merge la Biserică,
Dă de pomană din dragoste de Dumnezeu,
încheie tîrgul
Fără să discute și refuză cu desăvîrșire
Practica camătei. În fine, să-și țină în regulă
Socotelile și să nu facă greșeli.
Amin
— încheie Pegolott.

2. *Binefacerile.* Însăși practica afacerilor nu-l împiedică pe negustorul medieval să facă par-

tea lui Dumnezeu din cîştig dînd săracilor după cum îl învaţă Biserica. Aşa de pildă, alături de casa de bani cea mare unde-şi păstrează bănetul, se află una mai mică cu mărunţiş, din care dă de pomană, iar în zilele de sărbătoare societăţile comerciale împart fiecăruia dintre membrii săi bani de buzunar ca să-i distribuie săracilor. Iar sumele acestea sînt şi ele înscrise în registrul de socoteli. În Italia, de altfel, Dumnezeu primea, cu prilejul constituirii vreunei societăţi comerciale, partea sa din afacere. Astfel asociat, Dumnezeu avea un cont deschis, îşi primea partea din beneficii, acestea fiind înregistrate sub rubrica „Jupîn Dumnezeu" sau „*Messer Domeneddio*", iar în caz de faliment, Dumnezeu era primul despăgubit la lichidarea firmei. Registrele societăţii Bardi arată cum în 1310 Dumnezeu a primit 864 lire şi 14 bani. Dumnezeu, adică săracii care îl reprezintă pe pămînt.

La fel, de cîte ori se încheia vreun contract era obiceiul de a-l lua martor pe Dumnezeu, oferindu-i o danie denumită *denier à Dieu* în Franţa, *Denaro di Dio* în Italia, „*Gottespfennig*" în Germania. Suma se dădea săracilor.

Încă de la finele secolului al XI-lea Pantaleone din Amalfi donează uşi de bronz turnate la Constantinopol — unde avea vaste interese — Domului din oraşul său natal şi bazilicii Sfîntul Pavel—*extra muros* de la Roma; pe Muntele Gargano unde a apărut arhanghelul Mihail pune să se ridice o splendidă biserică, întemeiază un spital la Antiohia şi restaurează mănăstiri din Ierusalim.

Nenumărate sînt actele de binefacere şi donaţiile pioase făcute de negustorii medievali. J. Lestocquoy a putut număra la Arras douăzeci şi trei de bolniţe, ospicii sau aziluri întemeiate de familii de comercianţi. La Gand, faimosul spital Biloque este o ctitorie a familiei Uten Hove. La Siena, spitalul Santa Maria della Scala a fost înzestrat de toţi marii negustori şi bancheri din oraş.

Tot acolo, frescele lui Domenico di Bartolo, operă unică în genul ei, desfăşoară un adevărat „ciclu spitalicesc" consacrat reprezentării faptelor de caritate.

3. *Pocăinţa cea de pe urmă.* Dar mai ales la sfîrşitul vieţii şi în pragul morţii, negustorii avuţi îşi manifestau sentimentele religioase. Unii chiar abandonau activitatea şi bogăţiile lor, intrînd în vreun ordin călugăresc şi retrăgîndu-se în vreo mănăstire ca să-şi petreacă acolo restul zilelor.

Werimbold din Cambrai, la începutul secolului al XII-lea, solicită episcopului să-i anuleze căsătoria, se desparte de soţia lui şi fiecare din soţi se retrage lîngă o mănăstire unde se întrec în fapte caritabile. El îşi împarte bunurile între săraci şi două abaţii: Sfîntul Aubert şi Sfînta Cruce.

La Veneţia, în 1178, dogele Sebastiano Ziani, devenit prin negoţ de o bogăţie proverbială — se spunea: „bogat ca Ziani" —, se retrage la mănăstirea San Giorgio Maggiore căreia îi şi lasă prin testament toate casele care mărginesc *Merceria* bisericii Sfîntul Iulian de la podul Sfîntului-Mîntuitor, iar bisericii Sfîntul Marcu îi lasă pe lîngă multe alte imobile toate acelea care mărginesc piaţa Sfîntului Marcu. Fiul său, Pietro Ziani, şi el doge, se retrage de asemenea în 1229 la aceeaşi mănăstire San Giorgio Maggiore.

La Arras, faimosul bancher Baude Crespin îşi încheie zilele la începutul veacului al XIV-lea ca monah la abaţia Saint-Vaast.

Bernardo Tolomei, unul din marii bancheri ai Sienei, întemeiază o dată cu mănăstirea Monte Oliveto Maggiore — unde se şi retrage — congregaţia Olivetanilor. Biserica l-a declarat Prea-Fericit. Şi nu este primul comerciant sanctificat: chiar la începutul secolului al XII-lea, Godric de Finchale a fost canonizat, după cum una din

primele inițiative ale papei Innocențiu al III-lea a fost canonizarea în 1197 a lui Homebon, mare comerciant din Cremona. De altfel, exemplul sfîntului Homebon va fi mai tîrziu invocat de autori cuvioși care vor demonstra prin el cum se poate ajunge la ceruri în ciuda negoțului sau prin negoț. O dată cu toți aceștia, profesiunea însăși este sanctificată.

Moartea este și momentul pocăinței pentru toți acești mari negustători precum și — conform instrucțiunilor Bisericii — momentul restituirii către victimele lor a tot ce obținuseră de la ele pe nedrept. Remușcări tardive desigur și ale căror consecințe vor fi suportate de moștenitorii însărcinați să aducă la îndeplinire reparația concretă a faptelor comise. Am arătat aceasta în cazul lui Boinebroke. Dar în afară de despăgubirile propriuzise, nenumărate și importante sînt și legatele făcute Bisericii, sau instituțiilor de binefacere, prin testamente. Astfel, Francesco di Marco Datini da Prato, care fusese un om de afaceri metodic și avid de cîștig[1], dispune de aproape întreaga sa avere, valorînd 75 000 de fiorini, pentru opere de caritate.

Bineînțeles, rămîn discutabile atît valoarea acestor sentimente cît și mobilurile acestor acte pioase.

4. *Motivele religioase.* Poate părea suspectă practica unei religii care, atît de ușor, amestecă pe Dumnezeu cu afacerile, cere de la Dumnezeu reușite pămîntești și crede cu forța superstiției că averea depinde de protecția divină. Astfel, la Toulouse, în 1433, Jacques de Saint-Antonin, un agent de schimb, vorbește de bunurile „pe care Dumnezeu i le-a pro-

[1] Armando Sapori ni-l descrie ca fiind „al doilea tip al negustorului italian" la care „generozitatea și îndrăzneala sînt urmate de prudență și de îngustimea spiritului". (n.a.).

curat şi pe care cu ajutorul lui Dumnezeu le-a cîştigat în lumea asta". Să nu uităm în orice caz că această mentalitate, în general considerată ca o caracteristică a spiritului Reformei, o găsim larg răspîndită printre negustorii Evului Mediu.

La fel, s-ar putea spune că multe acte aparent pur caritabile sau pioase s-au datorat sentimentului de teamă — teama de puternicele mijloace de coerciţiune pămîntească de care dispunea Biserica.

Dar, mai ales, pe urma unor eminenţi istorici, vom menţiona teama de Infern, factor decisiv în mentalitatea negustorilor. Adevărată obsesie a mai tuturor oamenilor din Evul Mediu, această teamă pare să fi marcat în mod special pe negustori. În toiul prosperităţii şi în plinătatea vîrstei şi a puterii lor, ei îndepărtează cu nepăsare toate frazele ameninţătoare pe care le repetă Biserica, toate teribilele imagini aduse în faţa ochilor de către predicatori, duhovnici, artişti. Dar, cînd vine ceasul marii socoteli, ei care ştiu prea bine cît de implacabile sînt verdictele date de cîntar, ei care bucuros şi-l închipuie pe Dumnezeu ţinîndu-şi registrele aşa cum şi le-au ţinut şi ei în timpul vieţii, la acel ceas din urmă se înfricoşează în faţa „pasivului" lor. Se grăbesc atunci să aplece tija balanţei în partea cea bună. Iute, pun pe talerul dreptăţii donaţii, despăgubiri, s-ar pune şi ei... dacă ar trebui. Atunci abia, precum în celebrul triptic al lui Memling unde Tommaso Portinari, marele comerciant din Bruges, este el însuşi cîntărit, ei echilibrează balanţa în vederea Paradisului Celor Drepţi.

Fiecare poate aprecia cum crede valoarea unui asemenea sentiment şi comportament. Dar nu se poate nega nici că teama de Infern este una din formele dorinţei fundamental creştine de mîntuire, nici că mentalitatea medievală — mai puţin sensibilă decît a noastră, celor de azi, la ceea ce sîntem tentaţi a numi ipocri-

zie — a putut admite cu mai multă ușurință coexistența unui mare cinism și a unei adînci religiozități.

5. *Negustori și erezii.* Din păcate, este foarte greu de apreciat care și cît a fost partea luată de negustori la curentele eretice ale Evului Mediu. Chiar dacă legăturile ce au putut exista între catari, valdensi, patarini și clasele sociale urbane au fost prea puțin deslușite, este totuși sigur că pîlpîiala de erezii ce s-a produs în secolele al XII-lea și al XIII-lea este legată de propășirea orașului. Găsim printre eretici, comercianți, mai ales în Languedoc, în Provența și în Italia de nord. Cît de mulți, cu ce rol, din ce motive, greu de precizat. Să fi fost această participare legată de lupta lor împotriva înstăpînirii ecleziastice, împotriva Bisericii aliate cu societatea feudală? Să fi fost din motive economice, politice sau numai sub influența unor mobiluri pur religioase?

În orice caz trebuie notat că în chiar sînul negustorimii, sub înrîurirea creștinismului, deseori au apărut reacții de dezgust sau de teamă față de bani și comerț. Au fost negustori care, în plină activitate, au renunțat la afaceri și treburile lumești. Și mai des s-au putut vedea fii de negustori care au rupt total cu activitatea și psihologia părintească. Asemenea reacții pot duce departe în itinerarul unei religii. Pot duce la erezie — cazul lui Pierre Valdo, negustor lionez (sec. XII, mai exact 1176); pot duce doar la limita ereziei și a ortodoxiei — cazul acelor *Umiliati* italieni, un ordin călugăresc de monahi-muncitori, influent în industria lînii și din care a făcut poate parte și sfîntul Homebon din Cremona. Pe aceștia îi regăsim și în cuprinsul Bisericii prin mișcarea franciscană, cu însuși sfîntul Francesco d'Assisi. Dar aici atingem contradicțiile acestui ordin, pînă în adîncul spiritualității sale privind sărăcia, pînă în

conflictele de conștiință ale membrilor săi. Sărăcia celor care au fost bogați nu este identică cu cea a săracilor care au fost și rămîn săraci. Fiind un ideal pentru cei dintîi, ea va fi mereu pentru ceilalți un fel de blestem. În frămîntările lumii franciscane, unii — atașați vechilor structuri economice — vor rămîne credincioși ideii de sărăcie absolută, cu riscul chiar de a cădea în erezii, în timp ce alții — în contact cu orașele și cu evoluția comercială — acceptă mai ușor ideea tolerării și justificării activității negustorului, a proprietății și a banilor, cu condiția de a rămîne „săraci în duh".

V. Evoluția atitudinii Bisericii față de negustori

Studiul relațiilor efective între Biserică și negustori duce la necesitatea de a corecta substanțial schemele de interpretare existente. Ca să poată fi înțeleasă complexitatea procesului, trebuie cercetate evoluția și cauzele acestuia. Fapt este că numai considerarea Bisericii medievale ca un organism monolitic și imuabil în manifestările lui este la originea unor teorii de un inacceptabil simplism cu privire la atitudinea ei față de negustori.

1. *Perioada feudală.* În momentul celor dintîi manifestări ale revoluției comerciale al cărei apogeu va fi atins abia în secolele al XII-lea și al XIII-lea, Biserica este strîns legată de lumea feudală și rurală prin poziția ei economică, prin relațiile ei politice, prin încorporarea socială și prin idealul său. În cursul acestei perioade, Biserica, puțin receptivă la problemele negoțului, are prea puțină stimă pentru negustor. Faptul că în comerțul internațional, evreii joacă încă din acea epocă un rol important în Occident, întărește atitudi-

nea de dispreț a Bisericii față de activitatea comercială. Dar tolerează, cu bunăvoință, rolul lor economic — de care profită creștinii. Căci în concepția Bisericii, societatea creștină corespunde faimoasei clasificări stabilite de Adalbéron din Laon: nobilii care apără societatea; clericii care se roagă pentru ea; șerbii care îi asigură cele necesare traiului prin munca agricolă, muncă de altfel nedemnă de cele două clase de mai sus. O societate militară, clericală și rurală. Așadar, Biserica se miră sau chiar se scandalizează cînd vede pe cîte un membru al acestei societăți dedîndu-se negoțului. *Ignobilis mercatura,* este scris în Viața sfîntului Guidon de Anderlecht, din secolul al XI-lea, *ignobilis* însemnînd aici în mod evident „care nu convine unui nobil" mai curînd decît „infamant", iar negustorul care l-a împins pe sfînt către comerț este denumit *diaboli minister* — ministrul diavolului.

2. *Biserica și revoluția comercială.* Cu timpul, nu e de mirare că Biserica și-a modificat atitudinea față de negustori o dată cu detașarea ei de societatea feudală. În acest sens, Roberto Lopez a scos în evidență rolul monetarilor în triumful papei Grigore al VII-lea: în lupta sa împotriva înstăpînirii Bisericii de către feudalitate, reforma inițiată de acest papă și-a căutat probabil aliați în lumea banului, a comerțului, pe scurt în lumea negustorească — o nouă putere. Ne sînt prezente în minte intervențiile acestui papă în favoarea negustorilor. Cu toate acestea, o parte a clericilor rămînea strîns legată de feudalitate și de ideologia ei: sînt „întîrziații", cei care vor continua încă multă vreme să proclame legitimitatea textelor bisericești împotriva negustorilor, să umple de ocară pe cei ce mînuiesc banul, asemenea sfîntului Bernard îmbibat de spirit feudal și rural, asemenea unor predicatori, precum Jacques de Vitry, ce se ridicau cu tărie împotriva timpului lor. Dar ierarhia bisericească era

din ce în ce mai favorabilă necesității de a-l adopta pe negustor. Mai întîi și-a dat seama de neputința ei față de el, după care a avut nevoie de el, de banii săi, de activitatea sa. G. Le Bras vorbește chiar de „camătă în slujba Bisericii":

„S-a văzut cum, curînd, mai ales papalitatea nu s-a mai putut lipsi de concursul marilor bancheri italieni și cum, pretutindeni, episcopii și superiorii abațiilor trebuiau să recurgă la marii negustori și la agenții de schimb locali. Nu este exagerat să credem că într-o societate impregnată de religie aceștia au exercitat presiuni asupra clerului pentru a obține din partea Bisericii reabilitarea și justificarea lor. Biserica sfîrși prin a canoniza comercianți așa cum, din rațiuni politice, canoniza membri ai dinastiilor regale".

Mai mult chiar: destul de curînd Biserica însăși participă la mișcarea comercială. Indirect prin intermediul bancherilor ei — cazul faimosului trust al alaunului care, în secolul al XV-lea, va uni Sfîntul Scaun de Banca Medici. Ba chiar și direct: desigur, camăta era în mod special interzisă clericilor, dar, după cum în cursul Evului Mediu timpuriu mănăstirile putuseră juca rolul unor așezăminte de credit, tot astfel acum acei dintre abați și episcopi care posedau capital suficient practicau în ciuda tuturor interdicțiilor împrumutul și camăta. Adesea tolerați, ei nu se sfiau uneori să o facă pe față. Iar dacă Biserica, a cărei avere era mai ales alcătuită din bunuri funciare antrenate în criza feudalității și a economiei de tip rural, s-a văzut constrînsă în această situație să lase laicilor rolul predominant în avîntul capitalist, în schimb Ordinul Templierilor, de pildă, deveni în veacul al XIII-lea una din cele mai mari bănci a creștinătății, după cum Ordinul Teuton, foarte activ în comerțul cu lîna, va avea un reprezentant comercial în Flandra în jurul anului 1400. Dovedind mai multă

suplețe decît față de alte mutații sociale, Biserica a trecut de la compromisul cu feudalitatea la compromisul cu capitalismul.

3. *Biserica și începuturile capitalismului.* La noua situație a contribuit cu certitudine faptul că din ce în ce mai mulți membri ai negustorimii avute intrară în monahism. „Am stabilit — spune J. Lestocquoy — numele fiilor patriciatului din Arras intrați în rîndurile Bisericii: este palmaresul aproape complet al patriciatului însuși". În plin secol XIII, iată-l papă pe Innocențiu al IV-lea care face parte dintr-o mare familie genoveză de negustori: Fieschi. Se poate spune că nu a fost îndeajuns subliniată însemnătatea acestei noi recrutări ecleziastice. Căci toți acei preoți și călugări proveniți din burghezia comercială au permis o mai bună cunoaștere a ei de către Biserică. Chiar dacă, personal, se abătuseră de la practicile comerțului, în general ei rămîn înclinați să contribuie la justificarea rudelor lor fie dintr-un spirit de clasă de care nu se despuiaseră total, fie dintr-un sentiment de afecțiune trupească, fie pentru că trecuta lor frecventare intimă a negustorimii îi convinsese că, în ciuda neascultării unor porunci ale Bisericii, ei sînt totuși buni creștini. Pe la începutul secolului al XIV-lea, un citeț* general al Ordinului franciscan ia apărarea negustorilor contestînd că împrumutul pe dobîndă ar fi ilicit întrucît — spune el — „negustorii îl practică în mod uzual și totuși nu sînt nepăsători față de mîntuirea sufletului lor, ceea ce ar fi adevărat dacă aceste practici ar fi ilicite".

Paradoxal apare faptul că tocmai în noile ordine călugărești ale secolului al XIII-lea, acele Ordine Cerșetoare — cum se numeau —, se aflau cei mai vajnici apărători ai negustorilor. Numeroase au fost motivele care au îm-

* cleric aflat pe treapta a doua, minoră, a ierarhiei ecleziastice catolice — n. trad.

pins pe mulți dominicani sau franciscani să joace acest rol. Fiind în contact cu mediile urbane, fiind ei înșiși, deseori, proveniți din negustorime, fiind și slujitori credincioși ai papalității doritoare să favorizeze acest nou reazem al ei, călugării din aceste ordine dovedeau în plus cunoașterea tehnicilor comerciale — în care se inițiaseră în mediul lor originar — și totodată a metodelor scolastice pe care le învățaseră în universitățile și școlile ordinului lor monahicesc. Susținuți de papalitate, ei sînt aceia care, prin cărțile de îndrumare duhovnicească și marile lucrări de teologie și drept canonic, au fost în veacul al XIII-lea instrumentul justificării ideologice și religioase a negustorului. Se prea poate să mai fi rămas în rîndurile Bisericii minți tradiționaliste, înverșunate împotriva negustorilor; se prea poate chiar ca la finele Evului Mediu să se mai producă un fel de reacție ecleziastică împotriva negustorimii; după cum, Sfîntul Antonin de la Florența va putea tuna și fulgera contra camătei și contra banului, înfierbîntînd o vreme mulțimile. Totul însă nu va fi fost decît o simplă reacție verbală fără mare importanță, cel mult va fi „adus apă la moară" unor fugitive răscoale precum au fost cele din Florența lui Savonarola.

În aceste condiții, negustorul a fost iute primit de Biserică și tot atît de iute a fost admis esențialul practicilor sale. Departe de a fi reprezentat o piedică în calea dezvoltării capitalismului, ne putem întreba dacă în realitate Biserica mai degrabă nu l-a slujit, pînă și prin ostilitatea ei. Condamnarea camătei și a unor forme de împrumut cu dobîndă l-a dus pe negustori la perfecționarea metodelor lor prin recurgerea la anumite subtilități: astfel, dezvoltarea cambiei — această piesă de o importanță majoră în propășirea clasei comerciale — își are izvorul în dorința negustorilor de a da ascultare poruncilor Bisericii, dublînd o operație de credit pe care aceasta o

respingea printr-o operație de schimb pe care o tolera.

4. *Idealul Bisericii: clasele mijlocii.* Cu toate acestea, chiar dacă Biserica a cedat și în parte s-a și integrat în lumea capitalistă, idealul ei nu este marele comerciant față de care nu renunță cu totul la neîncrederea ei, ci meșteșugarul, negustorașul, membru al clasei de mijloc. Negustorul înregimentat în bresle, bine încadrat în norme și dispoziții ce împiedică frauda și concurența, ocrotind măcar teoretic pe consumator, și care realizează echilibrul în mediocritate; meseriașul, teoretic liber, dar închis în cadrul îngust al orașului și al dughenei sale unde poate fi folositor fără a provoca mari rele, iată idealul Bisericii. Pe acesta îl va susține chiar și în vremea exercitării unui malthusianism economic, de pildă în secolele al XIV-lea și al XV-lea cînd va condamna — ca pe un păcat — „noutățile", adică acele inovații tehnice pe care negustorul capitalist va căuta să le introducă în cadrul concurenței internaționale. De asemenea, tot acest ideal îl adoptă ca model Biserica atunci cînd stabilește noi limite activității negustorești. Căci, în definitiv, demersul teologilor și al cunoscătorilor dreptului canonic n-a urmărit altceva în secolul al XIII-lea decît să stăvilească avîntul capitalist, să predice „cîștigul moderat" — *lucrum moderatum* — și respectarea „prețului îndreptățit" — *justum pretium* — precum și să împartă negustorii în buni și răi. Cel bun este acela care-și limitează orizontul și evită prilejurile de a păcătui grav prin mărginirea razei sale de acțiune.

5. *Negustorii și Renașterea.* Să fi fost oare mai degrabă pentru a scăpa de această atmosferă rarefiată decît pentru a scutura un jug în fond atît de blînd — așa cum am văzut —, că în zorii Renașterii unii mari negustori au căutat în afara Bisericii, în afara mentalității reli-

gioase tradiționale, o evadare? Cînd se formează cultul puterii, al individului, al acelei *virtù*, marele negustor vede în el o trambulină pentru nevoia lui de prospecțiune, de descoperire, de putere. Unii vor încuraja Renașterea intelectuală care, împlinind aspirațiile personalităților lor puternice, le va îngădui să fie umaniști fără să se desprindă de o Biserică de care îi leagă o pietate rămasă încă medievală ca și interesele lor, căci ea le putea fi — cum a și fost — un aliat social puternic. Astfel, familia Medici, după ce a însuflețit și finanțat Renașterea platoniciană de la Florența, va da Bisericii pe Leon al X-lea — umanist și papă. Alții se vor îndrepta către Reformă și vor oferi acesteia acea spiritualitate a reușitei în care, uneori, se regăsește bizara alianță dintre lumea pămîntească și lumea cerească, dintre religie și afaceri, dintre Dumnezeu și comerciant.

Dar, în veacul al XVI-lea, dincolo de unele condiții locale, atitudinea religioasă a negustorului a fost o chestiune de opțiune individuală. Este probabil mai ales că el a conștientizat faptul că economicul nu constituie un domeniu al Bisericii. De altfel, aceasta, amestecînd uneori în Evul Mediu exigențele ei morale cu teoriile pozitive, recunoștea — e drept, cu neplăcere — că nu poate avea și nu are doctrină economică. După ce, în Evul Mediu, întreprinsese toate eforturile pentru a îmbrățișa ansamblul activităților umane, îi venea greu acum să se resemneze la toate renunțările, la toate acele nuanțate procese impuse de evoluția materială și intelectuală. Or, Renașterea permitea un nou salt înainte procesului de laicizare pe care chiar veacurile al XII-lea și al XIII-lea îl accelerașeră. În secolul lui Machiavelli, economicul și sacrul pretind să fie separate, ca și morala de politică. Se mai găsesc încă credincioși catolici care sînt și negustori, dar se vor găsi din ce în ce mai puțini negustori care să fie și catolici credincioși.

Capitolul IV

ROLUL CULTURAL

I. Negustorii și procesul de laicizare a culturii

Deseori avem impresia că în Evul Mediu monopolul culturii aparține clericilor. Învățămîntul, gîndirea, științele, artele par a fi fost făcute de ei, pentru ei sau, cel puțin, inspirate și controlate de ei. Falsă imagine, care trebuie din plin corectată. Înstăpînirea Bisericii asupra culturii n-a fost aproape totală decît în Evul Mediu timpuriu. O dată cu revoluția comercială și avîntul urban lucrurile se schimbă. Oricît de puternice vor fi rămas interesele religioase, oricît de solid se va fi menținut cadrul bisericesc, vechile sau noile categorii sociale manifestă alte preocupări, dovedesc o sete de cunoștințe practice sau teoretice altele decît cele religioase, își făuresc instrumente de cunoaștere și mijloace de exprimare proprii.

În acest proces de formare și dezvoltare a unei culturi laice, negustorul a jucat un rol capital. Căci, pentru afacerile sale, el are nevoie de cunoștințe tehnice, prin mentalitatea sa, el ține spre utilul, concretul, raționalul iar datorită banilor și puterii sale sociale și politice, el își poate satisface nevoile și realiza aspirațiile.

1. *Școlile laice.* Henri Pirenne, Armando Sapori și Amintore Fanfani au deschis calea unei

investigații privind școlirea negustorului și rolul său în istoria educațională. Pentru moment nu dispunem încă decît de informații disparate asupra unui subiect capital: școlile laice medievale.

Foarte curînd — dar depinde unde, și se prea poate ca o mai bună cunoaștere a condițiilor școlare să arunce oarecare lumină cu privire la progresul cutărei sau cutărei regiuni în materie de organizare comercială — burghezii, adică esențialmente negustorii, au obținut dreptul de a deschide școli, drept de care s-au și folosit.

Astfel, în 1179, la Gand, există școli comunale, iar în 1191 libertatea învățămîntului cucerită în ciuda înverșunatei rezistențe a Bisericii — le este recunoscută de contele Baudouin al IX-lea și de contesa Mathilda. Oricum, dacă Biserica a reușit să-și păstreze autoritatea asupra învățămîntului superior și, parțial, asupra celui secundar, ea a trebuit să renunțe la cel primar. Acele *parvae scolae* sau *scolae minores,* pe care — de pildă la Ypres în 1253 — oricine le putea deschide, au fost locurile unde burghezia negustorească și-a trimis fiii ca să învețe noțiunile indispensabile viitoarei lor meserii.

Patru, mai ales, au fost domeniile în care s-a făcut simțită influența clasei comerciale: scrierea, aritmetica, geografia și limbile zise vii, de circulație.

2. *Scrierea.* Se știe cît de legată este aceasta de necesitățile cărora le răspunde. Ea depinde îndeaproape de mediul social care o practică, felul de a scrie fiind eminamente un „fapt de civilizație". Trecerea de la scrierea antică, „cursiva veche", la scrierea din Evul Mediu timpuriu — așa-numita „minusculă carolină" — nu se explică altfel decît prin înlocuirea unei civilizații cu alta. Iar revenirea în secolele al

XII-lea și al XIII-lea la scrierea cursivă se integrează în ansamblul mișcării economice, sociale și intelectuale care a dus la nașterea unei noi societăți. Este momentul cînd scrierea se diversifică: o scriere oficială, considerată de Cancelarie, elegantă, îngrijită, anume făcută pentru documentele solemne; apoi, o scriere notarială, prescurtată, întortocheată; alături de ele, o scriere comercială, clară, rapidă, exprimînd „energie, echilibru și bun gust". Ea corespunde nevoilor crescînde ale contabilității comerciale, ale ținerii registrelor de negoț, de redactării actelor de comerț. Regula de aur a negustorului este: să scrii tot, să scrii imediat, să scrii bine. Iată sfatul dat de un genovez de la finele veacului al XIII-lea unui negustor: „Adu-ți totdeauna aminte să aștterni cu grijă în scris tot ceea ce faci. Să scrii totul imediat, înainte ca să-ți iasă din minte". Iar florentinul anonim din secolul al XIV-lea spune: „Să nu fii leneș la scris" — *allo scrivere non si puo essere tardo*. Vorbele *scripta manent* sînt mai pline de adevăr pentru negustor decît pentru oricine altcineva. Așa fiind, datorită negustorului, scrierea, scrierea limpede și ușor descifrabilă, scrierea utilă și curentă, a obținut un loc de prim-plan în școlile primare.

3. *Aritmetica*. O dată cu scrisul, și socotitul. Utilitatea calculului numeric este și mai evidentă pentru negustor. Învățarea lui începe prin folosirea unor instrumente practice care îl ajută să calculeze pe școlar, apoi pe financiar, în fine pe negustor: abacul și eșichierul (numit astfel pentru că este alcătuit ca o tablă de șah — n. trad.). Ele pot fi considerate „umilii strămoși ai mașinilor de calculat moderne". Manualele de aritmetică elementară se înmulțesc o dată cu secolul al XIII-lea, de pildă

acela scris în 1340 de Paolo Dagomari din Prato, supranumit Paolo dell'Abaco. Printre tratatele științifice, unele au avut o deosebită însemnătate atît pentru contabilitatea comercială cît și pentru știința matematicii în sine. Astfel a fost cazul acelui *Tratat al abacului — Liber abbaci* — publicat în 1202 de Leonardo Fibonacci. Era un cetățean din Pisa, al cărui tată era funcționar al vămilor Republicii Pisa în Africa, la Bejaia. Acolo, în lumea creștino-musulmană a comerțului — la Bejaia, sau în Egipt, în Siria, ca și în Sicilia unde călătorește pentru afaceri — el s-a inițiat în știința matematicii pe care arabii au împrumutat-o de la hinduși. În lucrarea sa, Fibonacci introduce folosirea cifrelor arabe, a zero-ului, inovație capitală pentru numerotarea pozițională, a operațiilor cu fracții și a calculului proporțional. Impingînd mai departe cercetările sale, el publică în 1220 lucrarea intitulată *Practica geometriei.* La sfîrșitul Evului Mediu, în 1494, Luca Pacioli scrie faimoasa *Summa de Arithmetica,* un rezumat al cunoștințelor aritmetice și matematice din lumea negoțului, în care dezvoltă cu precădere contabilitatea în partidă dublă; iar în Germania, după 1450, se răspîndește un alt manual, denumit *Metoda de calcul de la Nürnberg.*

4. *Geografia.* Iată încă un teren de investigații trebuincioase negustorului: geografia practică — în care stau alături tratatele științifice, relatările de călătorii și cartografia. S-a spus îndeajuns că renumita *Carte a minunilor* a lui Marco Polo a reprezentat un „best-seller" al Evului Mediu, iar gustul pentru cartea, fie și romanțată, de aventuri era destul de dezvoltat în vremea aceea ca să asigure marele succes al cărții apocrife scrise de Sir John Mandeville unde imaginația joacă un rol însemnat. Apoi, șco-

lile de cartografie genoveze și catalane au dat acele admirabile portulane — descrieri de porturi, de drumuri maritime precum și relatări despre condițiile de navigație —, toate însoțite de hărți. Într-un astfel de mediu, mediu savant în care se scria pentru specialiști și profesioniști înarmați cu compasuri, astrolabi, și cu tot felul de instrumente astronomice, s-a putut naște un Cristofor Columb care nu a plecat la întîmplare, așa cum spune legenda, ci înzestrat cu un solid bagaj de cunoștințe și tehnici care îl orientau către un țel bine determinat. Tot astfel, în intenția de a folosi negustorului care pleca în străinătate, existau tratate care arătau de pildă „ce trebuie să știi cînd te duci în Anglia", așa cum scrie Giovanni Frescobaldi, negustor-bancher din Florența, sau „ce trebuie să cunoască negustorul care se duce la Kitai" — adică în China — așa cum indică într-o celebră pagină Francesco di Balduccio Pegolotti, reprezentantul comercial al firmei Peruzzi.

5. *Limbile de circulație.* Indispensabilă comerciantului este și cunoașterea limbilor curente pentru ca să poată intra în contact cu clienții săi. Foarte curînd, pentru registrele de socoteli, pentru redactarea actelor comerciale, este folosită limba vorbită și, în ciuda existenței unor interpreți în principalele centre de schimb ale negoțului internațional, sînt întocmite chiar și dicționare de care să se folosească comerciantul: astfel, un glosar arabo-latin, astfel mai ales un dicționar trilingv în latină, cumană (limbă turcă care constituia jargonul comercial de la Marea Neagră la Marea Galbenă) și persană. La început, franceza a fost limba internațională a negoțului în Occident — desigur din cauza importanței tîrgurilor din Champagne. Curînd însă, italiana căpătă un rol preeminent, după cum în

zona hanseatică germana populară obținu teren. Nu e de mirare că limbile vorbite își datorează progresul dezvoltării clasei comerciale cu activitățile ei respective. Cel mai vechi text cunoscut în limba italiană este un fragment de carte de socoteli al unui negustor de la Siena din 1211.

6. *Istoria*. Dar negustorii nu se mulțumeau numai cu aceste cunoștințe de bază. Îi interesa și istoria. Cunoașterea ei le folosea nu numai ca să-și slăvească orașul și rolul jucat de clasa lor în urbea din care proveneau, dar și ca să priceapă și să situeze evenimentele în contextul cărora activau, fiind totodată și actorii acestor evenimente. Într-o celebră pagină, Giovanni Villani descrie, în cifre, Florența anului 1338: numărul locuitorilor, al cartierelor, parohiilor, breslelor și membrilor acestora, cifra de afaceri a celor mai importante corporații, suma totală a impozitelor, bilanțul finanțelor publice. Venețianul Marian Sanudo, din veacul al XV-lea, va întreprinde și el o evaluare numerică a prestigiului venețian. Astfel, alături de documentele oficiale, de recensăminte sau de liste fiscale, o literatură istorică compensează — prin datele pe care le procură, fie și eronate uneori — statistica medievală atît de săracă. S-a notat faptul izbitor că „istoriografia florentină din secolul al XIV-lea este monopolul aproape exclusiv al oamenilor de afaceri: Dino Compagni, Giovanni și Matteo Villani, Giovanni Frescobaldi, Donato Velluti, Marchione di Copo Stefani, care, cu fiecare generație, alcătuiesc acele cronici exacte, întemeiate pe date reale, unde autorul, chiar dacă este părtinitor, nu se îmbată cu vorbe goale căci este om de afaceri". În felul acesta, în paralel cu cronicarii ce consemnează cu atenție numai evenimentele politice și religioase, apare și o categorie de istoriografi preocupați de treburile economice.

7. *Manualele de negoț.* Suma cunoștințelor și experiențelor obținute în viața comercială a fost consemnată de unii negustori în manuale de o inestimabilă valoare. Sub titlul generic *Practicile comerțului,* sînt enumerate și descrise mărfurile, greutățile de cîntar, monedele, tarifele vamale, itinerariile, se indică formule de calcul și calendare perpetue; se descriu procedeele chimice care permit fabricarea unor aliaje, a unor tincturi sau a unor substanțe medicinale; se dau sfaturi utile atît în ce privește modul de a frauda fiscul cît și de a pricepe și folosi mecanismele economice. Aceste *Practici* au la bază un intens sentiment al demnității negustorului. Exemplele sînt multiple: cele mai faimoase sînt date de italieni.

Astfel, *Practica della mercatura* („Practica comerțului") a florentinilor Francesco di Balduccio Pergolotti — reprezentantul firmei Peruzzi la Famagusta, Bruges și Londra — și Giovanni di Antonio da Uzzano; apoi, *El libro di mercatantie et usanze de paesi* („Cartea mărfurilor și uzanțelor din diverse țări"), atribuită lui Lorenzo Chiarini; în fine, o lucrare venețiană anonimă, *Tarifa zoé noticia dy pexi et mesure di lvoghie e tere che s'adovra marcadantia per il mundo* („Tarife și cunoașterea greutăților și măsurilor de cîntar din regiunile și țările care se dedau negoțului peste tot în lume").

Tot acest bagaj intelectual, tot acest instrumentar cultural evoluează pe căi divergente față de cele ale Bisericii: cunoștințe tehnice profesionale și nu doar teoretice, generale; asumarea unui simț al diversității — și nu al universalului — care să conducă, între altele, la abandonarea limbii latine în favoarea limbilor de uz curent; prevalarea dimensiunii concrete, materiale, măsurabile.

La fel de îngrijorătoare pentru Biserică este și influența exercitată de avîntul comercial asupra învățămîntului universitar. Ea nemul-

țumește profund Biserica, căci facultățile cele mai frecventate sînt acum cele ce deschid calea unor meserii profane sau semi-profane mai rentabile: cea de Drept și cea de Medicină. Prima formează notarii, deveniți din ce în ce mai necesari în secolul al XIII-lea în urma dezvoltării contractelor comerciale. A doua deschide calea unei profesiuni deseori mixte, aceea de medic-farmacist — spițerul — care se bucură în general de o situație privilegiată în societatea burgheză.

8. *Raționalizarea.* Y. Renouard a subliniat modul în care cultura clasei comerciale a dus la laicizarea, la raționalizarea existenței. Decorul, cadrul vieții cotidiene nu mai era înviorat de religie. Ritmurile existenței nu mai erau guvernate de Biserică. Astfel, măsurarea timpului devenise pentru negustor o riguroasă necesitate față de care Biserica, concentrată numai asupra veșniciei, se dovedea stîngace. Calendarul anului, orînduit de ea pe baza sărbătorilor mobile, era eminamente incomod pentru omul de afaceri. Anul bisericesc începea variabil: la o dată schimbătoare între 22 martie și 25 aprilie. Negustorul avea nevoie de puncte de plecare fixe, de referințe statornice pentru socotelile și bilanțurile sale. De aceea, printre sărbătorile liturgice, el și-a ales una de o însemnătate secundară — Circumcizia —, astfel încît își deschidea registrul de socoteli la 1 ianuarie și-l închidea la 1 iulie. Rînduiala orelor unei zile era stabilită de Biserică în funcție de anotimp și de rugăciunile adecvate: oficiul religios nocturn (dintre miezul nopții și zorii zilei — n. trad.) denumit *Primes* (indica prima oră tipiconală — n. trad.), cel denumit *Matines* (de dimineață, Utrenia — n. trad.) ca și *Angelus* (rugăciunea de la amiază denumită astfel după prima vorbă cu care începe: „Îngerul a vestit...“ — n. trad.) erau orînduite în funcție de Soare și prin urmare erau variabile

în cursul unui an. Clopotele sunau pe baza cadranelor solare. Negustorul avea însă nevoie de un cadran raţional, împărţit în 12 sau 24 de părţi egale. El a fost acela care a prilejuit descoperirea şi adoptarea orologiilor cu sonerie automată şi regulată. Florenţa avu un asemenea orologiu încă din 1325, Padova în 1334, Milano în 1335, Genova în 1353, Bologna în 1356, Siena la 1359. Oraşul Caen posedă din 1314 „marele orologiu" a cărui inscripţie este elocventă: „În acest oraş voi locui / Pe acest pod ca orologiu voi sluji / Orele voi suna / Poporului de rînd voi folosi". De atunci încolo, nu clopotul bisericii ci orologiul urbei, orologiul laic, va orîndui viaţa oamenilor. Ceasului bisericesc i se substitui ceasul oamenilor de afaceri.

9. *O cultură de clasă.* Oricît de mare va fi fost înrîurirea clasei comerciale asupra dezvoltării învăţămîntului, să nu ne închipuim că ea a căutat ca toată lumea să beneficieze de el. În realitate, fie că prin specializarea ei de un anume fel — însoţită de grija de a-şi păstra faimoasele ei taine, pe care le ferea cu străşnicie — această clasă se îndrepta către o ucenicie internă pe care fiii de negustori o făceau după terminarea cursului primar în chiar localul de comerţ părintesc sau în străinătate alături de asociaţi sau confraţi, ucenicia aceasta demonstrează, prin faptul că era apanajul fiilor de negustori-bancheri, că în lumea medievală a afacerilor mobilitatea socială nu a fost atît de mare pe cît s-a spus uneori; fie imposibilitatea de a li se da fiilor de negustori, în şcolile clericale, acea formaţie tehnică de care aveau nevoie; fie, în fine, şi poate mai ales, dorinţa clasei comerciale de a-şi manifesta rangul social printr-o segregaţie şcolară, toate la un loc au făcut ca negustorii să prefere a se adresa unor preceptori care să dea fiilor lor, acasă, lecţii particulare.

II. Mecenatul negustoresc

Concomitent cu rolul lor în evoluția învățămîntului, negustorii au avut o mare influență și asupra celei literare și artistice.

Mecenatul lor se explică lesne. Pentru negustori și bancheri, comenzile și achizițiile de opere de artă au reprezentat la început o sursă de profit, o investiție. Cel puțin o parte din ei considera aceste lucrări ca pe niște „mărfuri", niște „articole de vînzare". La Avignon de pildă, în secolul al XIV-lea, ca urmare a stabilirii acolo a curții papale, ceea ce atrăsese un aflux de clienți avuți și provocase o vastă confruntare între stiluri și gusturi, se împămîntenește un important tîrg al cărților rare, al tablourilor, al tapițeriilor. Iată, spre exemplu, o scrisoare a lui Buoninsegna di Matteo, asociatul lui Francesco Datini, către corespondenții săi din Florența, datată Avignon, 17 martie 1387 — deci ulterioară plecării din Avignon a papalității, cînd orașul pierduse mult din importanța lui în domeniul arătat mai sus:

„Spuneți că nu găsiți picturi la prețul dorit de noi pentru că nu există la prețuri atît de mici. De aceea, dacă nu găsiți articole *(«cose»)* de calitate la preț convenabil, nu cumpărați nimic pentru că aici cererea nu este mare. Acestea sînt articole care trebuie cumpărate cînd artistul are nevoie de bani. Dumneavoastră veți decide, căci în ce ne privește nu e neapărat necesar să ne angajăm în comerțul acestui gen de articole care nu reprezintă lucruri ce se pot vinde oricînd sau care să-și găsească numeroși cumpărători. Dar dacă, totuși, într-o bună zi, tot căutînd, veți găsi un asemenea articol valoros iar artistul are nevoie de bani, atunci cumpărați-l. Noi, aici, am vîndut trei din cele cinci piese cumpărate de Andrea și am obținut pe fiecare cîte 10 fiorini de aur peșin, ceea ce ne-a oferit un beneficiu excelent. Dacă artistul de la care au fost

cumpărate mai are ceva mici tablouri bune valorînd cîte 4, 5 sau 6 fiorini bani gheață — dar să fie neapărat bune și ieftine —, atunci cumpărați unul, două, dar nu mai multe; sau puteți să cumpărați și de la un alt artist, mai bun, căci dacă sînt desene bune ele se vor vinde bine. Avem aici o clientelă pretențioasă".

Cristelnițele din Tournai de secol XII, fildeșurile pariziene din secolele XIV și XV, alabastrurile de Nottingham din aceleași veacuri, alămurile lucrate artistic și tapițeriile din Arras de la finele Evului Mediu reprezintă tot atîtea produse de însemnat export iar în ultimele două cazuri e vorba de adevărate industrii ce s-au substituit altora tradiționale de uz curent ajunse în criză. La Rouen, în veacul al XV-lea, P. Surreau colecționează manuscrise, dar acestea erau de fapt lăsate în gaj de către debitorii săi. Tot astfel, așa cum s-a spus, Jacques Coeur sau membrii familiei Popplau se îndeletniceau și cu comerțul obiectelor de artă.

Faptul de a-i ocroti pe artiști, de a le cumpăra operele, de a-i pune să lucreze în biserici sau edificii publice era considerat drept o tradițională manifestare a bogăției și rangului social. În Evul Mediu timpuriu, seniorii feudali și Biserica fuseseră singurii clienți ai artiștilor. Parveniții, deveniți puternicii zilei, li se adaugă acum, înlocuindu-i în acest rol. Datorită averii, datorită educației și frecventării operelor de artă cu prilejul călătoriilor lor, deseori negustorii au căpătat nu numai dorința de lux, dar și gustul obiectelor frumoase. Ei au constituit o clientelă care din zi în zi devenea tot mai exigentă fiindcă era din zi în zi mai rafinată.

Negustorii avuți, predominanți în orașe, cînd lansau cîte un concurs public pentru realizarea unei opere de artă destinate orașului lor — ca de pildă acei florentini care scoseseră la concurs decorarea porților Bap-

tisterului — căutau mult mai puțin să găsească artistul care să execute lucrarea la prețul cel mai avantajos, cît să-l descopere pe acela a cărui operă va fi cea mai frumoasă. Cînd comparăm azi modelele lui Donatello și ale lui Ghiberti din palatul Bargello, nu putem să nu fim de acord cu opțiunea estetică a marilor burghezi florentini.

Pentru negustori însă, deseori, nu a fost vorba doar de împlinirea unei funcții artistice — așa cum, prin acte de binefacere, îndeplineau o funcție socială. În numeroase cazuri era vorba de exercitarea unui control al mijloacelor celor mai puternice de influență asupra poporului: controlul literaturii în scopul de a-i inspira poeme, pamflete, favorabile persoanei, îndeletnicirii și politicii negustorului; controlul artei pentru ca temele ei să corespundă intențiilor și aspirațiilor sale; dar, cu precădere, negustorul avea tot interesul să mulțumească poporul dîndu-i prilejuri de admirație, de divertisment care să-l împiedice să se preocupe prea mult de politică sau să se gîndească la condiția sa socială. „Divertismentul" a reprezentat un instrument puternic în mîna negustorimii, făcînd din mecenatul ei urmarea politicii patriciene imperiale romane care acorda poporului *panem et circenses*. Politica aceasta de mecenat își atinse apogeul în veacul al XV-lea, cu „senioriile negustorești" dintre care cea mai însemnată a fost a Medicilor. Laurențiu Magnificul a știut să o folosească în mod strălucit.

De asemenea, nu e de mirare că mecenatul artistic al marilor negustori a stîrnit uneori mînia populară. În timpul răzmeriților și mișcărilor revoluționare, una din primele griji ale poporului răsculat era să distrugă casele bogătașilor, simbol al dominației lor. Savonarola a explicat limpede rostul acțiunii sale iconoclaste îndreptate contra politicii artistice a Medicilor, considerată de el o expresie a opresiunii exer-

citate de aceştia. Vandalismul revoluţionar a fost, încă din Evul Mediu, o atitudine politică, replica poporului faţă de politica stăpînilor săi care, pe deasupra, se arătaseră prea puţin preocupaţi de educaţia sa artistică.

Şi de altfel, doar în mod excepţional negustorii bogaţi acordau artiştilor pe care-i foloseau o anumită consideraţie. Doar poeţii, eruditii, filozofii au fost, mai ales în secolul al XV-lea, răsplătiţi cu daruri şi onoruri de către unii dintre ei. În rest, cel mai adesea, negustorii îi considerau nişte servitori, cel mult nişte meşteşugari ale căror lucrări le cumpărau ca orice alte mărfuri. Munca pictorilor, arhitecţilor, sculptorilor era considerată doar o muncă manuală şi deci o disprețuiau. Titlul de „maestru" ce li se dădea nu însemna altceva decît „meşter constructor" sau „meşter artizan". Încă din veacul al XII-lea, jonglorii aflaţi în serviciul avutei burghezii comerciale aveau sentimentul dureros al dependenţei lor iar autorul unui poem în cinstea negustorilor mărturisea smerit că nu le aduce laudă decît silit, constrîns de împrejurări căci, fără negustori, jonglorii ar muri de foame. Dacă mulţi artişti — în special umaniştii secolului al XV-lea, s-au înrolat deliberat în servitorimea marilor familii comerciale — precursori din acest punct de vedere ai scriitorilor de curte ai erei monarhice —, alţii au fost conştienţi de situaţia lor de muncitori şi de salariaţi. Aşa a fost de pildă Starnina care a luat o parte activă la Florenţa în Tumultul Ciompilor, după care a trebuit să se exileze.

III. Cultura burgheză

Este totuşi necesară multă prudenţă în stabilirea raporturilor exacte dintre negustori, cu mentalitatea, scopurile şi politica lor pe de o parte, şi operele ce le comandau pe de altă parte. Sociologia artei chemată să reînnoiască

istoria artei nu e decît la începuturile ei. Nu e sigură nici de metodele, nici de principiile ei și nu e lipsită nici de erori sau de păreri îndrăznețe, frumoase, dar primejdioase. A nu se uita că nu întotdeauna mecenatul bancherilor și al negustorilor s-a materializat în opere purtînd amprenta clasei lor.

Astfel, la finele Evului Mediu, religia oferea încă numeroase teme și era principala sursă de inspirație în artă. Ea continua să exercite asupra producției literare și artistice un control care, adesea, putea fi contrar „spiritului burghez" al clientelei comerciale. De pildă, cînd după marea ciumă din 1348 negustorul florentin Buonamico di Lapo Guidalotti a comandat pictorului Andrea da Firenze frescele de ispășire din capela Spaniolilor de la Santa Maria Novella, subiectul operei executate a reprezentat în definitiv triumful Bisericii și al dominicanilor, fidelii ei slujitori. Prin urmare, burghezia se mulțumea să servească cauza Bisericii care, la rîndul ei, o servea pe ea, asigurîndu-i o ordine socială favorabilă și dînd evenimentelor niște explicații ce nu aduceau în discuție organizarea economiei și a societății.

Apoi trebuie ținut seama și de independența artiștilor. Oricît de dependenți erau de condițiile patronilor lor care deseori determinau pînă în ultimul amănunt subiectele și execuția operelor ce le comandau, tot geniul artistului rămînea în cele din urmă singur stăpîn pe esențial. Ba chiar, uneori, artistul găsea modalitatea mascată de a-și exprima anumite intenții critice la adresa patronului său și reperarea acestor intenții ascunse reprezintă pentru sociologul de artă o sarcină nu tocmai ușoară căci el riscă oricînd să cadă într-un abuz de explicații fanteziste. De exemplu: în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cînd pictorii toscani au readus la loc de cinste stilul gotic sau au

preferat temele privind retragerea sihaștrilor în pustie ori pe tîlharul cel rău din episodul Răstignirii, ori Învierea lui Hristos, să fi fost cu adevărat un curent de opoziție populară pe care au vrut să-l exprime? Cel puțin în stadiul actual al cunoștințelor noastre, a vedea în aceasta ilustrarea unor teme protestatare și revoluționare rămîne în zona conjecturii și a ipotezelor hazardate.

În fine, este foarte important să subliniem că nici gustul dovedit de burghezia negustorească nu a fost întotdeauna original. La început, lipsită fiind de o educație artistică, ea a adoptat gustul claselor dominante tradiționale; ulterior, cînd — așa cum am arătat — negustorii îmbogățiți doriră tot mai mult să pătrundă în rîndurile nobilimii și să șteargă distanțele dintre vechea aristocrație și cea nouă pe care voiau să o constituie, tendințele artistice ale acestei burghezii nu s-au deosebit de cele ale nobilimii și ale Bisericii. Ca să devii nobil, mijlocul cel mai sigur era — așa cum am spus-o — să adopți „genul de viață" aristocratic. Or, care alt domeniu mai degrabă decît literatura și arta putea oferi negustorului bogat prilejul acestei asimilări? Așadar, aici, în aceste două domenii, burghezia negustorească putu imita manierele nobile. Știm că Genova a fost „centrul de difuzare a poeziei provensale în Italia". Membrii unora dintre cele mai mari familii de comercianți genovezi — un Calega Panzano, un Luccheto Gattilusio — cîntau și făceau versuri în limba provensală, în acel *dolce stil nuovo* recunoscut ca una din formele cele mai aristocratice, rafinate, „estete" ale poeziei. Un om de afaceri venețian, pe nume Bartolomeo Zorzi, întemnițat fiind la Genova, își consacra o parte din îndeletnicirile sale forțate unor întreceri poetice cu genovezul Bonifacio Calvo.

Poezia de curte, considerată drept cea mai distinsă expresie a unei feudalități decadente, a fost cultivată foarte de timpuriu

de burghezia comercială. S-a subliniat, de pildă, participarea patriciatului din Arras la mișcarea poetică din acest oraș în secolul al XIII-lea. Mathieu le Tailleur — ce se trăgea dintr-o familie de bancheri bogați — se deda poeziei, asemenea altor negustori care se pasionau pentru un nou gen literar, așa-numitul „jeu-parti", un fel de dezbatere poetică de cazuistică erotică unde întrebarea pusă era, de exemplu: „este oare mai trist să asiști la măritișul unei persoane de care ești îndrăgostit decît să o vezi murind?". Și tot negustorii au fost animatorii importanți ai unor societăți literare din secolul al XV-lea cum au fost acele *Puys* normande*, precum și „Camerele de retorică" flamande sau cercurile platoniciene florentine. Iar dacă poezia epică vădește — în cutare *Chanson de Geste*, ca de pildă *Enfances Vivien* — un anume antagonism între psihologia nobilă și războinică și, de cealaltă parte, mentalitatea comercială utilitară, nu e mai puțin adevărat că în *Henri de Mes*, spre exemplu, se vede cum ambele aspecte pot coexista în același personaj, precum este negustorul Thierry devenit ginerele și moștenitorul ducelui de Lorena:

„Cavaler neprețuit a fost,
Ucigînd pe vandali în mari dureri;
Pe baronul sfînt Rémi a răzbunat
Și, la fel, pe sfînt Nicoară, nobilul arhiepiscop".

Și atunci, mai putem spune că în literatură și artă n-a existat o influență specifică a burgheziei comerciale?

1. *Arhitectura.* Aceasta, în primul rînd, a primit amprenta burgheză. Evul Mediu timpuriu cunoscuse progresul a două tipuri de monu-

* societăți literare care organizau concursuri de poezie. (n.tr.)

mente: castelul (reşedinţa seniorului) şi biserica (edificiul religios). O dată cu burghezia se dezvoltă alte două categorii monumentale: arhitectura civilă publică şi casa patricianului. Aceasta nu s-a desprins decît treptat de caracterul militar propriu Evului Mediu timpuriu. Atît dintr-o necesitate defensivă cît şi din dorinţa de a-şi marca prestigiul, primii orăşeni avuţi şi-au construit case cu turnuri din care uimitoare vestigii au rămas la San Gimignano. Turnurile acestea vorbesc limpede despre asimilarea burgheziei bogate cu nobilimea. Deveniţi proprietari de bunuri funciare, negustorii din regiunea Metz încep a-şi întări aşezările, că acel Perrin Anchier de la Ladonchamps între 1313 şi 1325, sau neamul Hesson pe domeniul lor de la Brieux către anul 1318. Obiceiul a trecut în Italia, apoi de acolo în Germania: la Regensburg, în veacul al XV-lea, vreo 40 de case burgheze au turnuri. Dar, curînd, palatul patrician pierde o mare parte din aspectele sale militare. Totuşi, la Florenţa, de teama răscoalelor şi a jafurilor ca şi din dorinţa de a garanta secretul activităţii comerciale din interiorul locuinţei, palatele familiei Medici, sau ale familiei Strozzi îşi păstrează încă mult timp acel aspect sever ce aminteşte întrucîtva de o fortăreaţă. La Siena, de asemenea, multe din palatele unor mari familii de negustori — ca palatul Salimbeni de exemplu — continuă să fie prevăzute cu creneluri. Dar, în rest, aproape peste tot, bogatele reşedinţe patriciene se deschid spre exterior, apar ferestre, galerii, apare „loggia", unde negustorul putea oferi concetăţenilor săi spectacolul fastuos al ceremoniilor familiale: nunţi şi funeralii — un exemplu: loggia familiei Guinigi la Lucca. Ceea ce se înfăţişează mai ales în aceste admirabile curţi interioare care reprezintă una din primele manifestări ale spiritului renascentist, este o tendinţă spre eleganţă, o căutare insistentă a acesteia: în această privinţă, Veneţia, care nu cunoştea teama de război sau de răscoală între

zidurile sale, este locul unde căutarea grijulie a materialului de construcție, a fațadelor sprintene și somptuoase s-a manifestat cu cea mai mare strălucire, așa cum o dovedește astăzi încă extraordinara podoabă de marmură și piatră de-a lungul Marelui Canal.

2. *Pictura.* Și ea a purtat marca mecenatului negustoresc. În biserici, capelele în care marile familii ale negoțului și ale băncii își celebrau ceremoniile private și unde erau îngropate, erau împodobite cu fresce comandate de aceste familii: capela Peruzzi, capela Bardi la Santa Croce, capela Scrovegni la Padova — unde arta lui Giotto s-a desfășurat din plin — capela familiei Strozzi și a familiei Pazzi la Santa Maria Novella, capela Brancacci la Santa Maria de Carmine unde Masaccio a revoluționat arta frescei, sau cea a palatului Medici unde Benozzo Gozzoli, în fresca sa ilustrînd Cei Trei Magi, a reprezentat membrii ilustrei familii florentine; în fine, corul bisericii Santa Maria Novella unde Ghirlandaio a imortalizat trăsăturile pure, senine ale femeilor din familia Tornabuoni.

Este evident că în arta portretului s-a produs adînca influență a clientelei comerciale asupra picturii. Pioșenia sa, laolaltă cu un gust pentru prestigiu, l-au făcut pe negustor să se dorească reprezentat în aceste tablouri. Asemenea nobilului și clericului de rang înalt, el resimte dorința să apară sub trăsăturile donatorului, să fie imortalizat în această postură. Uneori chiar, el intră în acțiunea tabloului: este cazul acelui triptic de Memling, *Judecata de Apoi,* unde arhanghelul Mihail îi cîntărește pe Tommaso Portinari și pe soția sa. Însă, mai mult ca oricare alții, negustorul dorește să impună contemporaneității și posterității prezența sa imortalizată. Nu-i ajunge să fie reprezentat — uneori, dar rar totuși — cu atributele funcției sale, ca faimosul cîntăritor de aur

alături de soția sa, sau — mai des — înconjurat de luxul interiorului său burghez ca în celebra pînză a lui Van Eyck, *Arnolfini și soția sa*. El, care nu are ca nobilul, ca episcopul, ca abatele, nici armură, nici embleme, nici mitră sau cîrjă care să simbolizeze rangul social, este mai atent la reproducerea exactă a trăsăturilor sale. Realismul portretului — care desigur s-a datorat și altor cauze ale evoluției picturii — reflectă însă limpede și dorința negustorului comanditar de a fi recunoscut prin asemănarea fidelă: el nu vrea să fie confundat cu un altul, după cum în afacerile sale vrea să afirme originalitatea și valoarea semnăturii sale comerciale. În portretele care îl reprezintă, el se dorește pictat în decorul interiorului său, înconjurat de mobilele sale luxoase, de obiectele sale cotidiene, iar tot acest decor — deopotrivă familiar și avut — se revarsă și asupra picturii religioase. Fecioara Maria, în ipostaza Bunei Vestiri, sfinții în cea a reculegerii lor spirituale, sînt înfățișați ca orice burgheză sau burghez în ambianța interiorului lor — de pildă Sfîntul Ieronim nu mai apare în peștera sa ca în pictura primitivă, ci în încăperea de lucru a unui negustor umanist. Apoi, îi place comerciantului să fie reprezentat în mijlocul familiei sale, mai ales înconjurat de copiii săi, prezența acestora avînd un rost ilustrativ: sînt semnul continuității firmei, afacerilor, prosperității. Arnolfini, pomenit mai sus, este pictat alături de soția sa, însărcinată, detaliu realist, dar și simbol al fecundității, asemenea *Madonei din Monterchi* a lui Piero della Francesca.

3. *Artele minore. Luxul.* Influența negustorului a fost poate și mai mare în evoluția artelor minore. Înainte de ascensiunea lui, ele erau tributare în special Bisericii: orfevreria relicvarelor și a raclelor, prețioasele țesături ale po-

doabelor și odăjdiilor. Acum, e rîndul giuvaerurilor, al mobilierului — ambele făcînd strălucirea familiei burgheze. Datorită negustorilor bogați, două arte minore ating nivelul cel mai înalt: pictura pe lemn, practicată de artiști celebri în decorarea acelor „cassoni", casete sau adevărate lăzi de zestre unde tînăra mireasă își adună trusoul și darurile de nuntă (cîteva din aceste piese se numără printre cele mai prețioase obiecte ale marilor muzee, precum Galeria Academiei din Florența); a doua este arta tapiseriei care, începînd cu secolul al XV-lea, înregistrează o reînnoire ce atrage după ea apariția atelierelor din Lille și Bruxelles ulterioare celor din Arras.

În modă, în vestimentație, noua clientelă formată din burghezia avută provoacă un incomparabil avînt. Oricît de arătoși ar fi bărbații — care prin aspectul lor par să nu mai aibă nimic de invidiat nobililor sau înalților demnitari ai Bisericii —, femeile sînt cele care formează clientela cea mai considerabilă. Foarte curînd ele afișează un lux orbitor, motiv pentru care devin ținta ironiilor poeților, a invectivelor moraliștilor și predicatorilor.

Contrastul dintre simplitatea moravurilor de odinioară și luxul deșănțat al epocii devine unul din leitmotivele scriitorilor florentini. Dante, de pildă, îl face pe stră-străbunicul său să spună despre un cuplu burghez din trecut:

„L-am văzut pe Bellincion Berti purtînd un brîu din piele și os, iar pe nevastă-sa, revenind din fața oglinzii, fără să aibă obrazul sulemenit. Sardanapal nu venise încă!"

Sau Francesco Saccheti care scrie:

„Despre femei, se poate vorbi la nesfîrșit, începînd cu nemaipomenitul echipament al picioarelor lor și ajungînd pînă la cap; ele își petrec zilele pe acoperișuri (ca să se bronzeze la soare), își încrețesc părul, și-l netezesc, se spală atît de mult încît ajung să moară deseori de pe urma guturaiului".

Și tot el pune în gura unui artist florentin părerea că femeile florentine sînt cei mai mari pictori și sculptori ai timpului:

„Dacă nu mă credeți, n-aveți decît să vă uitați în jurul vostru și nu veți găsi o singură femeie neagră. Nu pentru că natura le-ar fi făcut pe toate albe; dar prin îngrijiri savante, din negre ce erau, majoritatea au devenit albe. La fel cînd e vorba de chipul și de trupul lor: fie că sînt drepte, sucite sau diforme, ele se pricep a le da proporții frumoase uzînd de multe stratageme și artificii".

Încă din secolul al XIII-lea, poeții din Arras satirizaseră nevestele bogaților bancheri din oraș. Iat-o pe una, foarte gătită, cu capul atît de aurit încît pare un tablou sau un crucifix prețios; părul ei e numai aur și argint, dar în interior nu e decît putregai. Jeanne Socquel, în testamentul ei, își descrie colecția de cape de catifea cu glugă, felurit colorate, ca și blănurile, rochiile, brîurile împodobite cu perle. Împotriva invaziei acestui lux, legile pentru reducerea cheltuielilor rămîn neputincioase, inspirate fiind de clerici austeri, de bătrîni morocănoși, de notari invidioși. Degeaba Filip cel Frumos interzice în 1314 burghezilor și burgheze lor să poarte blănuri de preț. Degeaba sfatul comunal din Pistoia ia măsuri în 1332—1333 împotriva vestimentației feminine, a darurilor și ospețelor de nuntă luxoase, a funeraliilor pompoase. Degeaba, de asemenea, sfînta Ecaterina de Siena este inspiratoarea unor măsuri similare în acest oraș, degeaba în fine tentativa Florenței, după Marea Ciumă, de a stăvili valul de risipă al supraviețuitorilor, ca și a Veneției de a institui o magistratură special însărcinată cu reglementarea luxului. Și să nu uităm că și arta gastronomică a progresat la rîndul ei o dată cu rafinarea gustului, cu adoptarea felurilor de mîncare și a rețetelor de sorginte străină, fapt despre care vorbesc numeroasele manuale culinare ajunse

pînă la noi. Aflăm astfel că la Rouen, la finele secolului al XV-lea, consumul de zahăr și de fructe mediteraneene crescuse considerabil în cuprinsul bogatei burghezii comerciale.

Și negoțul a beneficiat deseori de tot acest lux. Iată două mărfuri foarte cerute în veacurile al XIV-lea și al XV-lea: blănurile, venite din Nord și din Rusia prin orașele hanseatice sau prin agențiile italiene de pe litoralul Mării Negre, și șofranul, cerut în boiangerie, parfumerie, medicină, gastronomie și a cărui importanță a arătat-o de curînd A. Petino referindu-se la Evul Mediu tîrziu.

4. *Negustorul și sociologia artei.* S-ar putea oare merge mai departe decît aceste observații cu privire la influența, adesea exterioară, a clientelei comerciale asupra evoluției artei? Sociologia estetică pretinde acest lucru, dar trebuie să revadă numeroase probleme căci ipotezele ei sînt încă hazardate.

Frederic Antal a voit să recunoască în temele și stilurile picturii toscane din secolul al XIV-lea și de la începutul celui de al XV-lea opozițiile ce ascund antagonismele existente în epocă între clasa burgheziei comerciale avute și cea, democratică, a micii burghezii meșteșugărești, episodic sprijinită de proletariatul muncitoresc și țărănime. Vederile celei dintîi triumfă în pictură cu Giotto. Umanizarea religiei, îmburghezirea ilustrării vieții lui Hristos și a Fecioarei, secătuirea spiritului franciscan de către un artist care deveni el însuși un bogat și aprig capitalist, scriind chiar un poem împotriva Sărăciei, apariția unui stil familiar, narativ, descriptiv — iată ceea ce ar traduce influența spiritului burghez în pictura lui Giotto și de după Giotto, pictura bogaților familii florentine. Ulterior anului 1348, dimpotrivă, regresul economic și poli-

tic al acestei clase ar fi readus pentru aproximativ un sfert de secol voga stilului gotic, simbolic, liric, stil al reacției democratice. M. Meiss, de asemenea, analizînd pictura florentină și sieneză, ulterioare Ciumei Negre, a căutat să găsească în zdruncinarea societății și în mod special a bogatei burghezii comerciale motivul apariției unui stil nou ce se desprinde de Giotto, iar sursa de inspirație a unor teme o întrevede în raport direct cu evenimentele și cu reacțiile afective pe care acestea le-au provocat.

La un nivel mai profund, acela al structurilor înseși ale picturii, Pierre Francastel a căutat să coreleze pictura și societatea în Italia secolului al XV-lea. Apariția unei viziuni și a unei noi reprezentări a realității — spațiul Renașterii —, ceea ce în mod tradițional se numește descoperirea perspectivei, nu se explică decît în funcție de progresele tehnice, economice, intelectuale ale marii burghezii. S-a văzut cum ea a învins, pe plan material, spațiul, cum a perseverat în a-l înțelege, în a-l domina și a-l măsura. Este tocmai această domesticire a spațiului reușită de clasa negustorească, care se produce și în pictura italiană din Quattrocento, pictorii depinzînd de clientela burgheză. F. Brancacci, care constată lui Masaccio frescele revoluționare din capela Carmine, este unul din primii consuli maritimi ai Florenței, un om care fusese în Egipt, omul vederilor largi, al vastelor orizonturi. În felul acesta se lărgesc și orizonturile picturii. De aici încolo, spațiul pictural va fi la scara umană, apt a fi măsurat și parcurs, spre deosebire de perspectiva gotică ce corespundea unei viziuni plate, sincronice, veșnice, viziunea lui Dumnezeu. Și în acest domeniu deci apar laicizarea, raționalizarea, umanizarea, de care negustorul este în mare parte responsabil.

5. *Literatura.* Aceeași nuanțare este necesară și în delimitarea exactă a influenței mecenatului comercial asupra caracterelor interne ale literaturii medievale. S-a vorbit de o literatură burgheză în legătură cu anumite genuri care s-au dezvoltat în mediul urban începînd cu secolul al XII-lea. Dar ar trebui studii precise pentru a defini ce anume în istorioarele populare versificate (fabliaux), în „zise", în poveștile moralizatoare provine dintr-un spirit nou adus de o clasă socială nouă. O morală prozaică, de prudență și bun simț practic, legată de păstrarea banilor, a proprietății, a familiei, a sănătății — o morală a posedanților și a comercianților — un gust al moralei, dar care s-ar cere a fi deosebit de predica religioasă, nu în formă, ceea ce e ușor, ci în spirit, ceea ce e mai greu, căci există doar și moraliști predicatori după cum există și predicatori ai unei morale burgheze. Acel gust al amănuntului realist și familiar, introdus de o clasă ce punea preț pe decorul material al vieții și era sensibilă la aparențe, acel gust al comicului, al ironiei puțin greoaie, chiar și al burlescului; iar farsa medievală — atît de populară —, poate că și ea este burgheză prin zeflemisirea condițiilor sociale, prin critica prea puțin indulgentă a aproapelui. Este literatura unor oameni care trăiesc „ușă în ușă", dar care se află în concurență, care se observă unii pe alții, se spionează, se ponegresc.

6. *Umanismul.* S-a mai spus de asemenea cît de mult a datorat umanismul la începuturile sale mecenatului negustorilor, mentalității lor și nevoii lor de a-și justifica poziția pe acest pămînt. Într-adevăr, există trei mari teme ale literaturii umaniste, mai exact spus ale literaturii italiene din Quattrocento, care le sînt tributare:

Tema bogăției, izvor de virtuți, de înflorire, de voluptăți delicioase, de aprobare divină. După Leonardi Bruni, mai ales Pog-

gio Bracciolini, din anturajul imediat al Medicilor, consideră bogăția drept expresia tangibilă a activității umane.

Tema norocului care, conjugînd ideea de bogăție cu aceea de întîmplare și furtună, este un fel de rezumat al faptelor și idealurilor negustorului. Știm de altfel din frumosul studiu scris de A. Warburg, că această temă era cu plăcere comandată de negustori artiștilor folosiți de ei. O regăsim peste tot, pe arme, pe fațada palatului familiei Rucellai, pînă și pe pavimentul catedralei din Siena.

Tema acelei „virtù", adică a energiei, expresie a personalității umane și izvor de reușită pămîntească. Există — așa cum s-a spus — o *virtù* a omului de afaceri în luptă cu elementele, cu oamenii, cu mărfurile, cu banii. După Poggio în a sa *Liber de Nobilitate*, tocmai ea, această *virtù*, sprijinită pe bogăție, silește norocul să asculte de voința omului.

La tot acest curent care a dus la ceea ce s-a numit spiritul modern — în morală ca și în artă —, negustorii nu s-au mulțumit întotdeauna doar să participe indirect prin comenzile lor. Mulți dintre ei au fost, ei înșiși, amatori cultivați, ba chiar poeți și filozofi. Laurențiu Magnificul este exemplul cel mai strălucit.

Cu aceasta ne regăsim în fața aceleiași probleme a generațiilor de care vorbeam înainte. Negustorul umanist este adesea un negustor care manifestă față de afacerile sale un interes mai redus, care preia din avutul consacrat comerțului său ceea ce dorește să acorde intereselor sale artistice, care cheltuiește pe lux ceea ce, înainte, investea în mărfuri. Semn de decadență, poate, dar din nou același rol cultural, laolaltă cauză și efect. Chiar dacă el a intensificat declinul afacerilor, deseori însă el s-a dezvoltat tocmai pentru că afacerile începuseră să decadă. Și atunci, banii sînt investiți

în altceva — în bunuri culturale — iar această nouă orientare a cheltuielilor, impusă de criza economică, de limitarea orizonturilor comerciale, de neadaptarea organizării profesionale la noile condiții, poate fi considerată o speculație nu numai intelectuală, dar și materială. Adesea mecenatul marilor negustori-bancheri se înscrie într-o politică culturală a orașelor, destinată a înviora economia acestora. Momentul în care orașele își cheltuiesc avutul pentru a se împodobi magnific coincide cu momentul în care căile comerciale le ocolesc, cînd bogățiile acumulate nu-și mai găsesc dever în afacerile tradiționale. Orașele cunosc o strălucire care nu este numai jerba unui foc de artificii ce se va stinge. Este de asemenea punctul de plecare al unei politici turistice destinată a atrage pelerini și călători — sursă de noi beneficii. În parte deci, o reconversiune economică.

IV. Negustorii și civilizația urbană

În orice caz, aici, în acest cadru urban, este necesar în primul rînd a resitua mecenatul oamenilor de afaceri din Evul Mediu.

La orașul lor se gîndesc cel mai adesea. Ocupă primul loc în preocupările lor, în afecțiunea lor. Desigur, patriotismul urban al negustorilor este și interesat. Orașul lor este centrul, temelia afacerilor și puterii lor. Dacă orașul le datorează mult, și ei datorează mult orașului. Ei știu că acesta este unul din fundamentele forței lor. Tocmai de aceea, cînd se află în străinătate, ei își recompun imediat o unitate după chipul lui. Acele *națiuni* ale negustorilor străini, cu organizarea lor politică, organizarea lor corporativă, cu confreriile și cu celebrarea sărbătorilor ce cinstesc sfinții lor de acasă, grupate într-un cartier al orașului străin, reprezintă pentru ei patria lor părăsită,

dar renăscută acolo și pe care continuă a o sluji. La Bruges, de pildă, se află o mică Florență, o mică Genova, o mică Lucca. Iar dacă un negustor nu dispune de vreun „factor", adică de un reprezentant personal pe o piață străină, el se adresează unui compatriot de acolo. Casa Medici recomandă cu strictețe subordonaților săi căror confrați să se adreseze în locurile unde nu are sucursale. Toți sînt florentini.

Evident, patriotismul acesta n-a fost mereu același. Nu întotdeauna a cedat în fața interesului cînd acesta putea să-i fie potrivnic, după cum cu vremea a pierdut din intensitate. La început, negustorul nu se dădea în lături să poarte arme, să se bată, să-și dea și viața pentru orașul său. În 1260, cînd Siena lupta împotriva Florenței, în ajunul marii sale victorii de la Montaperti negustorii au contribuit generos cu sume considerabile din avutul lor — Salimbene dei Salimbeni dăruiește comunei 118 000 fiorini pentru susținerea efortului de război — și cu persoana lor — șeful celei mai bogate familii de bancheri din Siena, Orlando Bonsignori, este mobilizat. La fel, Arnaldo Peruzzi, mare negustor florentin, moare într-o bătălie împotriva împăratului Henric al VII-lea. Oameni de seamă în orașele lor, negustorii bogați le reprezintă pînă și în cele mai tragice circumstanțe. Chiar de la începutul secolului al XIII-lea, după bătălia de la Bouvines, un Uten Hove figurează printre ostatecii predați de orașul Gand lui Filip August, iar faimosul episod al burghezilor din Calais, în secolul al XIV-lea, este prea bine cunoscut.

Cu vremea însă, negustorii nu mai voiră să fie soldați. Extinderea afacerilor lor nu le mai îngăduia să-și piardă timpul în război, în schimb amploarea bogăției île îngăduia să se răscumpere. Recurseră la mercenari, la sistemul condotei: negustorul face afaceri, condo-

tierul, plătit de el, duce războiul. Negustorii devin doar civili.

O dată cu organizarea la finele Evului Mediu a statelor centralizate, negustorul, chiar dacă datorează acestui fapt lărgirea cadrului afacerilor sale, nu revarsă întotdeauna și asupra acestor mari patrii născînde dragostea lui pentru mica patrie urbană. După recucerirea din mîna englezilor, de către Carol al VII-lea, a regatului Franței, numeroși au fost negustorii „colaboraționiști" care sau au fost nevoiți să restituie bunurile însușite, sau, cu oportunism, și-au schimbat iute atitudinea. M. Mollat a creionat pe unul din aceștia: pe Jehan Marcel din Rouen. Cîțiva ani mai tîrziu, celebrul Jacques Coeur, vistierul regelui Franței, nu s-a dat în lături să transmită dușmanului, regelui Aragonului, informații secrete în schimbul ajutorului dat propriilor sale afaceri. În felul acesta — pînă la extrema limită a trădării — marii capitaliști și-au inaugurat cariera lor de mare putere internaționalistă, fiind mai degrabă supușii unei împărății a banului care nu cunoaște frontiere decît numai atunci cînd interesul le-o cere.

Oricum însă, de-a lungul întregului Ev Mediu, dragostea negustorilor pentru orașul lor s-a manifestat mai ales prin grija ce-au avut de a-l înfrumuseța. Uneori chiar, precum în Germania, ei impun pînă și planul orașului. H. Planitz a scris astfel că în veacul al XIII-lea „piața comercială trebuia să fie nu numai centrul orașului, dar că orașul întreg se clădea pornind de la acest punct central". Wiener Neustadt este un exemplu izbitor în acest sens. Peste tot negustorii au contribuit la podoaba monumentală a urbei lor. Mai întîi prin locuințele lor, frumoasele palate de care am vorbit. Apoi, prin clădirile profesionale și corporative. *Halele* de la Ypres și Bruges, *Poorterlogie* tot la Bruges, *Loggia della Mercanzia* la Siena, sala din *Collegio della Mercanzia* la Perugia, *Cassa dell'Arte della lana* în Florența

și, mai ales, Or San Michele cu șirul de statui reprezentînd sfinții protectori ai negustorilor. În fine, prin edificiile religioase pe care le-au ridicat sau decorat, prin splendidele ansambluri murale pictate în frescă, prin capitelurile împodobite — cel al negustorilor de drobușor, la catedrala din Amiens —, prin frumusețea medalioanelor — cele de pe campanila din Florența, veritabilă enciclopedie a meseriilor —, a vitraliilor — ca în elegantul naos al capelei lui Jacques Coeur de la Bourges. De asemenea prin toate edificiile comunale unde se desfășura puterea lor politică: clădirile adăpostind Consiliul Orășenesc, turnurile cu clopot, în Flandra, palatele comunale și campanilele din Italia. Trebuie să te gîndești la ei cînd te afli pe Campo da Sienna în fața celor 102 m înălțime ai Turnului del Mangia sau în fața minunației acelui Palazzo Pubblico înlăuntrul căruia Ambrogio Lorenzetti a proslăvit guvernămîntul negustorilor prin cel mai vast ciclu pictural profan al Evului Mediu.

Pe marele negustor medieval, aici, în acest decor urban ajuns pînă în zilele noastre, trebuie să ni-l reprezentăm.

Părăsindu-l acum, să-l mai privim o dată pe celebra frescă din capela Brancacci cum traversează o piață din Florența: fastuos îmbrăcat, el înaintează țanțoș între decorul monumental al Florenței quattrocentine — care îi datorează atît de mult — și grupul statuar exemplar al Sfîntului Petru vindecînd pe Tabitha. Acolo, între gloria și orgoliul său, trebuie să-l mai salutăm o ultimă oară.

BIBLIOGRAFIE SUMARĂ

LUCRĂRI DE ANSAMBLU

A. SAPORI, *Le marchand italien au Moyen Age*, 1952 (cu o bogată bibliografie).

R. S. LOPEZ și I. W. RAYMOND, *Medieval trade in the mediterranean world*, 1955 (Documente cu introducere și note).

Y. RENOUARD, *Les hommes d'affaires italiens du Moyen Age*, 1968.

J. LESTOCQUOY, *Aux origines de la bourgeoisie: Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens (XI—XVe s.)*, 1952.

H. SIEVEKING, Der Kaufmann im Mittelalter, *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, 1928.

Studies in English trade in the XVth century, ed. E. POWER și M. M. POSTAN, 1933.

E. M. CARUS-WILSON, *Medieval Merchants Venturers*, 1954.

H. PIRENNE, *Histoire économique et sociale du Moyen Age*, col. „Hier", Paris, Presses Universitaires de France, ediția nouă, 1969.

M. MALOWIST, *Studia z dziejow w okresie kryzysu feudalizmu w Zachodniej Europie w XVI i XV w. 1954* (cu rezumat în franceză).

The Economic History of Europe, III. *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, 1963,

ROMERO, *La Revolution burguesa en el mundo feudal*, 1967.

R. S. LOPEZ, *La révolution commerciale dans l'Europe médiévale*, 1974.

ISTORIA TEHNICILOR COMERCIALE

R. DE ROOVER, *Aux origines d'une technique intellectuelle: la formation et l'expansion de la*

comptibilité à partie double, *Annales d'Histoire économique et sociale*, 1937.
— *Money, Banking and Credit in mediaeval Bruges*, 1948.
— *L'évolution de la lettre de change (XV—XVIIIe siècles)*, 1953.
— *The Bruges Money Market around 1400*, 1968.
F. MELIS, *Storia della ragioneria*, 1950.
— *Note di storia della banca pisana nel Trecento*, 1955.
A. BOITEUX, *La fortune de mer. Le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime*, 1968.
J.-Cl. HOCQUET, *Le sel et la fortune de Venise*, 2 vol., 1978—1979.

MONOGRAFII.

Studi in onore di Armando Sapori, 2 vol., 1957 (diverse articole).
Studi in onore di Amintore Fanfani, 6 vol., 1962 (diverse articole).
Città, Mercanti, Dottrine nell'economia europea dal IV a XVIII secolo. Saggi in memoria di Gino Luzzatto, 1964.

a) *de grupuri*

R. LOPEZ, Aux origines du capitalisme génois, *Annales d'Histoire économique et sociale*, 1937.
J. HEERS, *Genes au XVe siecle. Activité économique et problèmes sociaux*, 1971.
G. LUZZATTO, Les noblesses. Les activités économiques du patriciat vénitien X^e—XIVe s., *Annales d'Histoire économique et sociale*, 1937.
F. RORIG, *Wirtschaftskräfte im Mittelalter*, 1959.
S. THRUPP, *The Merchant Class of Medieval London*, 1948.
M. MOLLAT, *Le commerce maritime normand à la fin du Moyen Age*, 1952.
Ph. WOLFF. *Commerces et marchands de Toulouse (vers 1350 — vers 1450)*, 1954.
R. LOPEZ, *Profil du marchand génois*, *Annales*, E.S.C., 1958.
M. CARLE, Mercaderes en Castilla (1252—1512), *Cuadernos de Historia de España*, 1954.
Cl. CARRÈRE, *Barcelone centre économique, 1380—1462*, 1967.
H. SAMSONOWICZ, *Badania nad Kapitalem mieszczanskim Gdanska w II polowie XV wieku* (cu rezumat în engleză), 1960.
Ph. DOLLINGER, *La Hanse (XIIe—XVIIe siècles)*, 1964.

L. POLIAKOV, *Les Banchieri juifs et le Saint-Siège du XIIIe au XVIIe siecle*, 1965.
H. VAN DER WEE, *The growth of the Antwerp Market and the European Economy*, 3 vol., 1963.
H. DUBOIS, *Les foires de Chalon et le commerce dans la vallée de la Saône à la fin du Moyen Age*, 1976.
R. DELORT, *Le commerce des fourrures en Occident à la fin du Moyen Age*, 2 vol., Roma, 1978.
B. Z. KEDAR, *Mercanti in Crisi a Genova e Venezia nel' 300*, Roma, 1981.

b) *de familii*

L. PETRY, *Die Popplau. Eine schlesische Kaufmannsfamilie des XV und XVI Jahrhunderts*, 1935.
Ph. WOLFF, Une famille, du XIIIe au XVIe siècle: les Ysalguier de Toulouse, *Mélanges d'histoire sociale*, 1942—1.

c) *de societăți*

A. SAPORI, *Studi di storia economica medievale*, ed. a 3-a, 1955, (studiile XXVII, XXVIII, XXXII, XXXIV, XXXV, XXXVI).
Y. RENOUARD, *Les relations des Papes d'Avignon et des compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*. 1942.
R. DE ROOVER, *The Rise and Decline of the Medici Bank*, 1963.
V. I. RUTHENBURG, Ocherk iz istorii rannego kapitalizma v Italii. Florentiiskie kompanii XIV veka (în l. rusă), 1951.

d) *de individualități*

W. STIEDA, *Hildebrand Veckinchusen*, 1921.
F. MELIS, *Aspetti della vita economica medievale: Studi nell'Archivio Datini di Prato, I, 1962.*
R. LOPEZ, *Genova marinara nel Dugento: Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, 1933.
G. ESPINAS, *Les origines du capitalisme, I: Sire Jehan Boinebroke, patricien et drapier douaisien*, 1933.
F. C. LANE, *Andrea Barbarigo, merchant of Venice, 1418—1449*, 1944.
Ch.-M. de LA RONCIÈRE, *Un changeur florentin du Trecento: Lippo di Fede del Sega (1285 env. — 1363 env.)*, 1973.

H. PIRENNE, L'instruction du marchand au Moyen Age, *Ann. hist. écon. et soc.*, *1929.*
A. FANFANI, *Le origini dello spirito capitalistico in Italia*, 1933.
G. LE BRAS, Articolul „Usure" în *Dictionnaire de théologie catholique*, vol. XV, partea a II-a, 1950, col. 2336—2372.
Ch. BEC, *Les marchands écrivains à Florence, 1375—1434*, 1967.
J. IBANÈS, *La doctrine de l'Eglise et les réalités économiques au XIIIe siècle*, 1967.
J. MEUVRET, Manuels et traités à l'usage des négociants aux premiéres époques de l'âge moderne, *Etudes d'histoire moderne et contemporaine*, vol. V, 1953.
Y. RENOUARD, *Etudes d'histoire médiévale*, 1968.
P. JOHANSEN, Die Kaufmannskirche im Ostseegebiet, *Vorträge und Forschungen*, IV, 1955—6 (1958).
J. T. NOONAN Jr., *The scolastic analysis of usury*, 1957.
H. KELLENBENZ, Der italienische Grosskaufmann und die Renaissance, *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 1958.
J. W. BALDWIN, *The medieval theories of the just price*, 1959.
E. MASCHKE, La mentalité des marchands européens au Moyen Age, *Revue d'Histoire économique et sociale*, 42 (1964) .
J. W. BALDWIN, *Masters, Princes and Merchants*, 1970.
G. BRESC-BAUTIER, *Artistes, patriciens et confréries*, 1979.

CUPRINS

INTRODUCERE, 5

CAPITOLUL I — ACTIVITATEA PROFESIONALĂ, 11

I. *Revoluția comercială*, 11. — II. *Negustorul itinerant*, 13. — Drumurile, 13. — Căile fluviale, 15. — Căile maritime, 16. — Iarmaroacele, 18. — III. *Negustorul sedentar*, 21. — Contracte și asociații, 22. — Negustorul și puterea politică, 28. — IV. *Progresul metodelor în secolele al XIV-lea și al XV-lea*, 31. — Asigurarea, 31. — Trata, 32. — Contabilitatea, 37. — Categoriile de negustori, 40. — A fost negustorul medieval un capitalist?, 44.

CAPITOLUL II — ROLUL SOCIAL ȘI POLITIC, 47

I. *Rolul social al marilor negustori*, 48. — Negustori și nobili, 48. — Negustorii și clasele populare urbane, 52. — Negustori și țărani, 59. — II. *Aspecte ale dominației politice exercitate de burghezia negustorească*, 62. — Negustorii „democrați", 64. — Negustori și prinți, 68. — Marile familii burgheze, 72.

CAPITOLUL III — ATITUDINEA RELIGIOASĂ ȘI MORALĂ, 78

I. *Biserica împotriva negustorilor: teoria*, 78. — Condamnarea, 78. — Motivele, 79. — Camăta, 80. — Negustorii creștini și Islamul, 82. — II. *Biserica și negustorii: practica*, 84. — Ocrotirea negustorilor, 84. — Neputința Bisericii față de negustori, 85. — Justificarea negustorului, 87. — III. *Mentalitatea negustorului*, 92. — Banii, 93. — Influența socială, 93. — Demnitatea, 94. — Etica negustorească, 94. — IV. *Religia negusto-*

rului, 96. — Religia și afacerile, 96. — Binefacerile, 97. — Pocăința cea de pe urmă, 99. — Motivele religioase, 100. — Negustori și erezii, 102. — V. *Evoluția atitudinii Bisericii față de negustori*, 103. — Perioada feudală, 103. — Biserica și revoluția comercială, 104. — Biserica și începuturile capitalismului, 106. — Idealul Bisericii: clasele mijlocii, 108. — Negustorii și Renașterea, 108.

CAPITOLUL IV — ROLUL CULTURII, 110.

I. *Negustorii și procesul de laicizare a culturii*, 110. — Școlile laice, 110. — Scrierea, 111. — Aritmetica, 112. — Geografia, 113. — Limbile de circulație, 114. — Istoria, 115. — Manualele de negoț, 116. — Rationalizarea, 117. — O cultură de clasă, 118. — II. *Mecenatul negustoresc*, 119. — III. *Cultura burgheză*, 122. — Arhitectura, 125. — Pictura, 127. — Artele minore, Luxul, 128. — Negustorul și sociologia artei, 131. — Literatura, 133. — Umanismul, 133. — IV. *Negustorii și civilizația urbană*, 135.

BIBLIOGRAFIE SUMARĂ, 139.

Redactor: *RAZVAN JUNESCU*
Tehnoredactor: *KLARA GALIUC*

Bun de tipar: noiembrie 1994. Apărut: 1994.
Coli de tipar: 6. Planșe: —.
Tiparul executat sub cda. nr. 259,
la Imprimeria de Vest Oradea,
str. Mareșal I. Antonescu nr. 105.
România

Biblioteca de artă

554

Arte. Civilizații. Mentalități

negustorii și bancherii în evul mediu

Lucrarea de față este o prezentare de sinteză a rolului capital pe care l-au deținut negustorii și bancherii în viața socială, politică și culturală a Evului Mediu. Prin acest studiu, Jacques Le Goff ne oferă noi chei pentru înțelegerea civilizației medievale și, prin aceasta, a evoluției întregii societăți umane.